

БІБЛІОТЕКА
МІСВТ

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

Д В І К Р А С И

Н О В Е Л І

БІБЛІОТЕКА
МІСВТ

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

Д В І К Р А С И

Н О В Е Л І

БІБЛІОТЕКА
МІСВІТ
ТОРОНТО 1965

diasporiana.org.ua

ДВІ КРАСИ

(т р и п т и х)

I

Княжна Варвара не могла докінчити молитов, так відтягав її увагу тихий, безперестанний шепіт у передній кімнаті. Нашвидку дочитавши «Отче наш», вона встала з колін і прислухалась. Не було ніякого сумніву — у сусідній кімнаті безупинним потоком лились і лились слова, доганяючи і ніби аж переганяючи одне одне... Так без передишки могла говорити тільки Уляна, довірена служниця старої княгині, чи то старша послугачка, чи то менша управителька. Її не дуже любили в домі, але й не боялись, бо вона так багато і так безнастанно говорила, що найгіркіші скарги і найбільші злочини двірні, про які вона доповідала, якось вирівнювались, втрачали гостроту і не викликали великого гніву. Зате Уляна знала все, що робилось як у панських палатах, так і в кріпацьких закамарках, і про все чесно і без передишки повідомляла — найперше княгиню, а потім усіх, хто мав час і охоту її слухати.

— Це вже вона про руку довідалась! — подумала княжна і глянула, червоніючи, на свою праву руку.

Там нічого не було видно. Звичайна собі рука, а тимчасом від одного погляду на неї у княжни Варвари спинилось на мить серце, щоб одразу ж гарячим поштовхом розлити тепло по всьому тілі.

Цю руку вчора поцілував він, цей незрівняний геній, отой чудовий чоловік з невинними і мудрими очима, який трохи не довів її до сліз, коли читав свої вірші.

Княжна зупинилась серед кімнати, намагаючись відтворити той незабутній вечір у всіх деталях. Найяскравіше пам'ятала вона, як раптово мінявся Шевченко, коли починав читати свої поеми. Він цілком перетворювався, а його голос, музичний і м'який, із несподіваними нюансами щирого болю, відкривав, здавалось княжні, двері в саму глибину його серця.

Вона хотіла пригадати собі поему, яку він читав, — і зараз же покинула цю спробу. Поема була чудова, і вчора вона слухала, не відриваючи від Шевченка очей, сприймаючи його твір усім своїм еством. Але не сам тільки твір, його тема чи спосіб вислову цікавили її: в той незабутній вечір поет і поезія, людина й мистецтво, музика голосу і зміст слів, — усе злилось в одне почуття, поєдналось для неї у найвище переживання, у ту мистецьку насолоду, коли лю-

дина підноситься над звичайним життям у вічні обрії краси і чистоти.

Коли вчора Шевченко скінчив читати, княжна Варвара не могла вимовити й слова, а тільки, вставши з свого місця, простягла до нього обидві руки... Їй хотілось взяти його за руки, вивести звідси, від цих дрібних людей, від цих земних клопотів, від усього мілкого, непотрібного, що забидало його енергію й час і затримувало широкий потік його творчости. Їй хотілось вивести його кудись у неприступне гірське верховиння і там, на самоті, служити йому, охороняючи його від земного непотрібу. Їй хотілось бути першою й єдиною, для якої відчиняються двері його душі.

І Шевченко, ніби розуміючи її, взяв обидві її руки в свої і низько схилився над ними, повільно і вдячно цілуючи одну.

Звичайно, княжна мусіла б зробити вигляд, що нічого особливого не сталось, що це — звичайна вдячність поетова. Вона мусіла б приховати свої почуття, сидіти й далі з усіма непотрібними їй в ту хвилину гістьми і слухати їх порожні розмови.

Але вона не могла.

Княжна глибоко зітхнула і похитала докірливо головою. Ні, вона не могла! То була найкраща хвилинка її життя... Вона ще й зараз відчуває, як м'яккі і теплі губи його притулились до її руки, і як від того її охопило почуття такого невимовного блаженства, яке й те-

пер ще треба було ховати від інших, яке треба пережити на самоті, зосередившись, щоб запам'ятати його, щоб зберегти, щоб засушити його в своїй душі, як засушують квітку між сторінками улюбленої книжки...

Під впливом цих почувань, вона вибігла тоді з сальону, — і от тепер княгиня-мати буде, мабуть, питати в неї причини такої невихованої поведінки перед гостями.

Коли княжна Варвара в супроводі Уляни ввійшла до кімнати старої княгині, та й справді мала невдоволений вигляд.

— Отже, маю тепер вже непокоїтись навіть за твою поведінку в сальоні — сухо почала вона, точно перекладаючи французьку мову, якою звикла думати. Вона сиділа перед тунелетом і придивлялась, як спритний і досвідчений Петро, кріпак, якого послали до Парижу вчитись куаферського мистецтва, акуратно викладає на два боки широкі бандо її посивілого волосся.

— Скінчиш пізніше, — махнула йому рукою княгиня. — Почекай покищо в передній кімнаті.

Залишившись на самоті з донькою, княгиня втомлено зітхнула ще раз.

— Вже й не знаю, що тобі говорити, — сказала вона. — Коли ти була малою дівчиною, тобі цілували руки королі й герцоги. Бо твій батько князь правив тоді, можна сказати, на королівському престолі, і тобі належалась та-

ка шана. І ти вміла приймати це, як належне...
А тут... якийсь маляр... якийсь поет...

— Не якийсь, мамінько, не якийсь, — похопилась княжна. — Це, Шевченко, найбільший поет, якого тільки посилає нам доля!.. Це — геній!

— Геній чи не геній, — сердито вже фукнула княгиня, — а поведінка твоя від цього не повинна мінятись! Чому ти мусіла вибігати з сальону, ніби якась молоденька інститутка, від того, що Шевченко поцілував тобі руку? Що тут такого незвичайного?!

— О, мамінько, я була така схвильована! Як ви це не розумієте?!

— Власне — відрізала княгиня — Була схвильована! Чому? Мені просто соромно за тебе... Сьогодні ввечері доведеться самій вийти в сальон, бо не хочу, щоб ти перетворила мій дім у монастир чи дитячу школу. Я думаю, що можу просити тебе бодай про спокійну і чемну поведінку?! — Пронизливо глянула на дочку, і княжна зрозуміла, що всякі заперечення марні.

— Звичайно, — відповіла вона. — Але прошу вас не говорити нічого Шевченкові, що могло б образити його!

— Ще я гостей у своїй хаті не ображала, — гордо підвелась з свого місця княгиня. — Ти забуваєш, що я з роду Розумовських, які вславились своєю гостинністю на всю Європу!

— Знаю, знаю, мамінко — поцілувала її в руку княжна. — Шевченко вийшов з того самого народу, що й Розумовські... Ви б послушали, як він говорить про Україну!.. Про цю землю — вашу і мою!.. І тому ми мусимо служити його генієві.

— Репніни ще нікому не схилялись в услугах — відрізала знову княгиня. — І я сподіваюсь, що ти не понизиш свого роду надмірною смиренністю... Релігія добра річ, і ми всі віримо в Бога, але ти заходиш задалеко!.. А тепер іди. До мене має прийти княгиня Кейкуатова, а ти мене так схвилювала...

— Прошу простити мені, мамінко, — схилила покійно голову княжна Варвара і почула, як мати ледь-ледь торкнулась губами її лоба.

В дверях вона зустрілася з княгинею Кейкуатовою, дочкою Платона Лукашевича, що перший привіз Шевченка до Яготина, до Репніних. Це також боліло княжну Варвару. Їй здавалось нестерпним, що був час, коли вона не знала Шевченка, а такі дрібні, нікчемні в порівнянні з ним люди, як Лукашевич і ця Кейкуатова, знали його, говорили з ним, мали для нього якесь значення в той час, як вона, княжна Варвара, цілком не існувала для нього, була невідома, нецікава, непотрібна...

Княжні хотілось, щоб уже від самого дитинства вона була з Шевченком, щоб це вона утирала його сльози на полі, щоб це вона вику-

пила його з неволі, щоб це вона перша дивилась на його картини, і перша слухала його вірші.

Товариство княгині Кейкуатової ніколи не було цікаве для княжни, але пам'ятаючи материні вичитування, вона постаралась приємно усміхнутись і спитати, як її здоров'я.

— Трохи болить голова — відповіла Кейкуатова. — Не виспалась. Наші молоді люди вертались додому пізно та ще й пробували співати... Так що збудили мене, а потім я вже не могла заснути.

— Які молоді люди? — спитала княгиня і гостро глянула на дочку.

— Та Віктор Закревський із Шевченком. Десь, видно, добре гостювали та й співали собі, повертаючись до свого флігелю.

Далі княжна не чула, бо майже бігом кинулась до своєї кімнати, не звертаючи уваги на здивовані погляди зустрічних слуг. Ледве встигнувши зачинити за собою двері, княжна Варвара впала в сльозах навколюшки перед іконами:

— Боже мій! Навчи мене, як охоронити його від цих людей, що втягують його в бруд їхнього життя! Боже мій. Боже мій! Допоможи мені...

Трохи заспокоївшись після молитви, княжна Варвара взяла давно вже початий шарф, який плела для Шевченка і сіла біля вікна. Плетіння завжди заспокоювало її і допомагало зібрати думки до купи. А їй треба було вирішити чи не найбільш важливе питання в її житті. Як мають

далі йти їй відносини з Шевченком? Що може вона зробити, щоб мати право стати поруч нього і відганяти від нього дрібні спокуси життя?

— Я мушу бути йому сестрою, — думала княжна Варвара. — Вірною сестрою, якій він не соромився б розповідати свої болі й свої сумніви... Я мушу зробити щось, від чого зросло б його довір'я до мене, зник би сором переді мною, завалилась би ота перегорода, яка інакше завжди буде стояти між нами...

Княжна кілька хвилин плела шарф, гарячково рухаючи гачком. І раптом спинилась від думки, яка здавалась їй спасенною, може, навіть посланою їй її янголом-хоронителем... Що більше роздумувала вона, то більше їй подобалась ця думка... Якщо вона хоче щирости від нього, вона повинна бути щирою з ним. Вона повинна розкрити свою душу і віддати йому її, як віддають запашну квітку — з радістю і без всяких умов... Коли він знатиме її, як вона сама знає себе, тоді він зможе звертатись до неї, як до давно знаної і любої сестри, перед якою нема таємниць.

Княжна нетерпляче відкинула плетиво на крісло і рвучко підійшла до бюрка. Так! Вона напише йому, опише своє життя, свої почування, свої думки — усе, усе, що становить основу і суть її істоти. Цим вона наблизиться до нього так, як ще ніколи й ніхто не наближався до нього, до його душі...

Княжна писала. Її служниця пробувала заглядати до кімнати, але княжна нетерпляче відсилала її знову й знову. Вона писала день і писала далі цілу ніч . . .

II

Ганна Іванівна Закревська прокинулась і, не відкриваючи очей, щасливо потягнулась під ковдрою, намагаючись згадати, що таке приемне чекає її сьогодні, від чого їй так радісно прокинутись у цей день?

Якийсь подарунок від чоловіка? Ні, той давно вже не їздив до міста, тай не було нічого такого, чого б їй так дуже бажалося мати.

Листи? Ні не було й листів . . .

Ганна Іванівна раптом сіла на ліжку й радісно засміялась до себе. Листів не було, але була записка від Віктора, від швагра, що той приїде до них із Шевченком . . . Оце було воно! Приїде Шевченко!

Ганна Іванівна щасливо усміхнулась і швиденько шугнула знову під ковдру, щоб із заплющеними очима краще роздуматись, чому це вістка про приїзд Шевченка викликає в ній таку радість.

Та з сусідньої кімнати вже чулось шаркання пантофлів її чоловіка, і за хвилину сам Платон Олексійович уже входив у жінчину спальню. Вона ще спробувала удавати, що спить, але саме щасливий вираз видав її.

— Чому це ти так приємно усміхаєшся, га? — полоскотав її під шиєю чоловік. — Мабуть, знову якісь жарти вигадуєш?

Оженившись пізно і будучи майже на двадцять років старшим за дружину, Платон Олексійович часом жартував і дражнив жінку, як малу дівчинку. Так і тепер, йому спало на думку тільки одне пояснення, чому вона так радісно сяє.

— Ага, пригадую, пригадую! Це ж сьогодні тобі привезуть нову сукню. Ну, то за кілька днів можемо поїхати кудись, може, — до Яготина, до Репніних, показати тебе в новій сукні княжні.

Ганна Іванівна побачила, що сьогодні вже не зможе додумати до кінця, чому її так тішить думка побачитись з Шевченком, і сказала спокійно, одсуваючи руку чоловіка:

— Невже ти вважаєш мене за таку марнославну жінку? Я люблю сукні, але не для того, щоб викликати в інших заздрість.

— А для чого? Щоб сподобатись чоловікам? О, ми знаємо вас, вічних дочок Єви, — посварив на неї пальцем чоловік, впадаючи мимохіть у той поблажливий тон, яким звик говорити з усіма жінками взагалі, і зокрема — з своєю молоденькою жіночкою. — Я пригадую, як Шевченко мав малювати твій портрет, скільки ти тоді суконь перепробувала! А він сукні майже й не намалював! — засміявся Платон

Олексійович, задоволений своїм жартом. — Марні були твої турботи!

Ганна Іванівна почервоніла. Дійсно, перед тим, як вибрати сукню, в якій її малював би Шевченко, вона довго вагалась і роздумувала. Так хотілось виглядати як-найкраще... Не тому, що їй хотілось полонити собі цього чоловіка, а тому, що він так милувався в красі.

Вона найкраще пригадує собі баль у пані Вільховської, у тієї майже сліпої «маркізи», як її називали всі, а яку Шевченко одразу ж почав називати «Матінко»... Тоді було так небувало весело, та й весь час перебування в Мосівці лишився в її пам'яті, як особливий, ні на що інше не подібний, підкреслено гарний і повний час у її життю.

Голос чоловіка знову повернув Ганну Іванівну від мрій до дійсності.

— Я ще хотів просити тебе, дружочок, щоб ти не той... знаєш, не поводитися занадто дружно з Шевченком.

— Чому? — здивовано глянула на нього Ганна Іванівна.

— Гм... знаєш, хлопець молодий, до того ж — художник... Ви жінки так його тут розвезли, розпестили... Йому може в голові закрутитись.

— О, дурниці! — розсердилась Ганна Іванівна, що рідко коли наважувалась відкрито суперечити чоловікові. — Шевченко такий скромний, такий стриманий!...

— Стриманий, стриманий, а бачиш, завернув голову княжні Варварі! Хто зна, чим це скінчиться... Так ти краще будь з ним обережна...

— Княжка Варвара — здивувалась Ганна Іванівна. — Ця святенниця? Ніколи не подумала б, що вона може закохатись!

— Та ще в кого! — знизив плечима Платон Олексійович. — У Шевченка, бувшого кріпака!... Та ж її мати не згодилась, щоб Варвара вийшла за Баратинського, бо то був би мезальянс, то що вже говорити про цього!...

— Та хіба... хіба Шевченко її також любить? — спитала Ганна Іванівна, почувавши, що серце її стискається тривогою, і від недавнього щастя не лишається нічого, тільки гіркота. — Хіба вони думають одружитись?

— Та ні, ще нічого невідомо... Тільки плітки... Але ти ж знаєш, з нічого пльоток не буває... Щось там робиться. Старий князь погнав верховня за Капністом, щоб той якось вплинув на Варвару, стримав би її... А вона, здається, закохалась так, що нема їй ні спину, ні стриму... Знаєш, розумовська кров!... Звикли, щоб усе було по-їхньому!

Ганні Іванівні вже не хотілось ні слухати, ні говорити. Вона нашвидку кинула чоловікові:

— Я піду подивлюсь, як там із сніданком, — і поспішно пішла до кімнатки, де містилась її ключниця і яка була центром її власного господарського двору, з усіма інтригами придвор-

них, суперечками, амбіціями і ревнощами, над якими вона одна, Ганна Іванівна, була повною володаркою і суддею.

Вона нашвидку дала ключниці розпорядження, щоб лиш вислати її звідти, а лишившись сама, глибоко задумалась. То княжна Варвара покохала Шевченка!... Ота худенька панна, що здавалось, вічно горіла якимсь внутрішнім вогнем, вся віддана була якійсь одній справі, яка запалювала її і не давала цікавитись нічим іншим. Тепер вона запалилась любов'ю!... Коханням до чоловіка!... Але це не була ота, відома, звичайна любов... Ганні Іванівній здавалось, ні, вона виразно відчувала, що то мусіла бути особлива любов, бо і княжна Варвара, і Шевченко були особливі, не звичайні люди...

Ганна Іванівна дивилась в одну точку, і лукава переможна усмішка непомітно злетіла на її уста... Нехай вони там собі й незвичайні, але таки коло неї, коло Ганни Іванівни, земної й звичайної, упадав цей самий Шевченко... Таки їй шепотів він оті, такі дивні серед їх оточення слова:

— Яка радість, що є такі красуні на землі, як ви! Яке щастя, що нам — людям, і нам — мистцям трапляється час від часу не тільки побачити, але й втілити навіки на полотні таку красу, яку Господь сотворив на радість людям...

Ганна тихенько зітхнула. Як він приглядався до неї, як пояснював їй, що саме в ній гарне і чому.

— Я думав, що у вас чорні очі, — говорив він, малюючи і пронизуючи її гострим поглядом своїх сірих очей, від яких, здавалось, ніщо не може схватись. — А вони у вас сині!.. Такі темно-темно сині, що ніби чорні. Таке небо буває на Україні літніми ночами — ніби чорне, а вдивишся, — то така глибока синява...

Ганна тихенько засміялась і похитала головою. Звичайно, вона знала, що в неї сині очі... вона тому так часто шила собі сині сукні, а коли їй не сині, так бодай ошатовані чимсь синім... Такими синіми квітками була обшита її сукня й на тому балю в Мосівці, коли Шевченко цілий вечір просидів біля неї і все просив бодай одну квіточку з її сукні на пам'ять. Звичайно, вона відмовляла й жартувала, але він таки взяв собі квітку... Відрізав від сукні, коли вона обернулась відповісти щось на питання Соні, своєї зовиці...

— Я берегтиму її завжди, — сказав він, показавши їй квітку і ховаючи її у внутрішню кишеню сурдута. — Її торкались ваші руки, і вона для мене священна!...

А тепер княжна Варвара хоче стати між нею й Шевченком, хоче витиснути з його пам'яті всі ці хвилини, ці слова, ці обіцянки...

Ні!

Сині очі Ганни Іванівни стали зовсім чорні від гніву і рішучости. Нехай вони собі одружуються чи собі будуть найкращими друзями, але Шевченко не повинен забути її, не мусить, не

сміє забути! . . . Вона повинна зробити щось, дати йому на пам'ять щось таке, що було б з ним завжди і не дало б йому забути за неї . . . що нагадувало б йому про неї кожної години, кожної днини . . .

Ганна Іванівна побігла назад до своєї спальні і швиденько повернула ключик у шкатулці на біжутерію, що стояла в неї на туалеті, Недбало відкидаючи набік перстні й брошки, перли, медальйони й сережки, вона вхопила критий синім оксамитом футляр. Розкрила й на хвилину спинилась, мимоволі милуючись ніжною грою смарагду, що, вправлений у великий чоловічий перстень, грайливо переливав ніжними відтінками зеленого кольору.

Це була її материзна, її власність, перстень, що дістався їй ще від матиного батька. Вона думала зберегти його і колись подарувати синові. Але тепер владний наказ серця спонукав її віддати перстень Шевченкові, створити між ним і собою якийсь нерушимий зв'язок, мати певність, що кожного дня він гляне на цей перстень на своїй руці і згадає її . . . І ніяка княжна Варвара не зможе знищити цього зв'язку . . .

Вона старанно протерла камінь хусточкою і, поклавши футляр з перстеном у кишеню, вийшла на веранду подивитись, чи не їдуть уже сподівані гості.

III

Шевченко старанно змальовував жовтий піщаний берег, повз який вони пливли, вкритий невеличкими кущами, покрученими і розкуйовдженими від вітру і намагань витягнути хоч трохи вологи з цієї безнадійно сухої, мертвої землі.

— Це Дантове пекло, — говорив він своєму сусідові Вернерові. — Оце сюди я посилав би на кілька років усіх тих панків, що марнують свої літа і чужу працю. Тут би вони скоро опритомніли, і вже берегли б потім свої скарби, тремтіли б над кожною росинкою дружби, як ми тремтимо над кожною краплиною води.

— Не говори про воду, — попросив Вернер. — Малюй собі пустелю, дивись на пустелю, відчувай у серці пустелю — і не говори про воду.

— Добре, — погодився Шевченко. — Можу не говорити. Але як зробити, щоб і не думати про неї.

— І оце називається море! — зітхнув Вернер. — Я завжди уявляв собі море бурхливим і грізним, але не таким безнадійним і до смерти нудним... якимсь просто безвихідним... Це — не Аральське Море, це — Море Плачу!

— Не зовсім так, — похитав головою Шевченко. — Звичайно, напаковано нас тут, як оселедців у бочівку, і води мало, і їжа погана, та зате я можу взяти пензля в руки і малювати!

Так-таки відкрито малювати, і не тільки що з дозволу, але й з наказу начальства! За це, брат, варто потерпіти трохи від спраги.

— Хоч би вже швидше Кос-Арал — нетерпеливився Вернер. — Там мусить уже чекати на нас пошта... У мене ж і жінка, й мати, й сестра... Бодай хто-небудь написав же!...

— І в мене є сестра... Духова сестра... Може, й мені буде лист... Та й узагалі добре вже стати ногою на тверду землю... Де він, той твій Кос-Арал?

І ніби у відповідь на його питання, вартовий, що стояв на носу судна, закричав:

— Фортецю видно! Кос-Арал!

— Оце тобі готовий сюжет до картини: російський Колумб відкриває російську Америку — гірко пожартував Вернер, а Шевченко ледь у-сміхнувся:

— Відкрив і поставив на ній вартового і смугасту будку!

— А навкруги море, і втекти нема куди...

Вони замовкли, вдивляючись у невеличкий острівець, панорама якого повільно розгорталась перед ними і де їм треба було зимувати разом з усією експедицією, що досліджувала Аральське море, берегів якого ніхто ще точно не знав.

Поки розладовували шхуну, Шевченко і Вернер пішли до форту, сподіваючись одержати пошту, яку мала привезти рибальська ватага.

— Хоч би довідатись, що робиться на світі, — говорив Шевченко, прискорюючи ходу. — Подумати тільки: два місяці плисти на цій клятій шхуні! За цей час бозна що могло статись у світі, а ми й не знаємо.

Але їм не судилось нічого довідатись, бо пошта до Кос-Аралу ще не дійшла. Мовчки повернулись вони до берега: мовчки забрали свої клунки і пішли до невеличкого дерев'яного бараку, де мали тепер жити.

Кинувши так-сяк свої речі, Вернер ліг на ліжку і відвернувся до стінки. Шевченко й собі витягнувся на своєму і лежав мовчки, насупивши брови і вперто вдивляючись в одне місце на стелі.

Він розумів досаду Вернера, який не одержав листа, хоч і мав велику родину. А він? . . . Кого він має? . . . Хіба свою названу сестру, свого янгола-хоронителя, княжну Варвару, вірного друга, що не забувала його в засланні, у найгіршому пониженні, у найбільшій нарузі . . .

Коли він бував у Яготині, його часом драгувала її вимогливість, її бажання заволодіти ним, його життям, його творами . . . Йому здавалось тоді, що це в неї звичка владної панночки з княжого роду, яка не звикла чути відмову . . . Але тепер її листи, її вірність, непохитна відданість витворили між ними новий зв'язок, зв'язок високих почувань, чистих поривів і дружби.

Яготин... Весь той незабутній сорок третій рік!... Скільки муки завдало йому там читання повісті княжни Варвари, фактично — не повісті, а сповіді, оте майже відкрите признання в коханні, коли він відчував, що мусить відштовхнути худі руки, простягнені до нього в останній надії на любов і життя... Але він відкинув їх... Він поцілував їх м'ярко — і випустив. Не тому, що вона була княжна, а він — бувший кріпак... Ні, в той рік йому здавалось, що нема перешкод, яких він не поборов би, нема гори, якої він не сягнув би!... Малярство й поезія — два найвищі мистецтва — манили його до себе, а Україна, така прекрасна після Петербургу, розгортала перед ним свої чари.

Шевченко поворохнувся на ліжку і посунув очима трохи нижче по стелі, там, де невеличка темна пляма раз виглядала, як стіг сіна, а раз — як кіргізька юрта.

— Шевченко, — почувся тихий голос Вернера з сусіднього ліжка. — Ти щасливий, що ніколи в житті не любив і не мусиш каратися тривогою й сумнівами отут на чужині...

— Хто тобі сказав, що я не любив? — спитав так само тихо Шевченко.

— Ніхто не казав, але й ти ж не згадував... Це — княжна Варвара? — несміло спитав Вернер.

— І ту люблю, — сказав Шевченко. — Десь в іншому ракурсі... у висотах, чи що. Знаєш, як буває: дивишся на людину просто — негар-

на ї ніби вилицювата... А повернеш в інший ракурс... трохи в профіль — і, Боже! яка раптом відкривається лінія! Який характер!... Отак і ми з Варварою... не стоїмо один до одного просто обличчям, а повертаємось у профіль, у найкращому нашому вигляді... І так нам любо. Але довго не можна було б витримати, ні мені, ні їй... Хто зна, що б воно в нас було, коли б мене не заслали...

— Так, я це розумію... Але кохання — це щось інше... це таке, що тебе забирає всього, і ти вже не пам'ятаєш, як ти стоїш, і тобі не треба кращого ракурсу, бо найменший порух і найгірша гримаса тобі милі і дорогі... Чи так ти любив?

— Була й така, — ледь усміхнувся Шевченко. — Була й така... Так, було, й тягне до неї, так би й не відходив... Краса в неї велика була... Така, знаєш тиха краса, що не силує, і не намагається, а прикує тебе до себе, і не можеш відірватись... І не тільки що не можеш, а й не хочеш...

— Де ж вона тепер? — ще несміливіше спитав Вернер.

— Ет! — махнув рукою Шевченко і рвучко сів на ліжку, немов прокинувшись від мрій. — Хто зна, де вона!... Не була моєю, та вже й не буде... То так чогось згадалось... **Бо-зна колишні слухаї в душі своїй перебираю та згадую...** — тихо промовив Шевченко, ніби прислухоуючись, і замовк, перебираючи в голові ці

два рядки і початок третього, вивіряючи, чи це були саме ті слова, яких він хотів, чи це були вірні думки...

Думки були вірні. І знову тоскно засмоктала під серцем ота чорна нудьга, від якої ніби врятувався на час, коли вирвався з Орської фортеці у цю експедицію... Та, видно, не довго... Бо ось уже знову втрачає барви його життя, друзі стають далекими, а може їх уже й нема? Рідні у кріпаках, ніби й умерли, бо не пишуть і не згадують... Одна княжна Варвара ще стоїть, як статуя, піднісши вгору смолоскип вірности. Отак би він намалював її — маленька, худа, лише великі очі палають, і в напруженій руці все вище і вище підноситься смолоскип вірности...

І тут же, цілком мимо його волі, ніби з давно нерозкритого альбому із шкіцями, поволі вималювались перед ним сині, аж чорні очі, рівні шнурочки брів над ними і причаена в кутиках уст лукава усмішка...

Шевченко зірвався з ліжка і, не говорячи ні слова, вийшов з бараку. Навкруги була вже темна осіння ніч, тільки на березі видно було вогні варті, та у фортеці десь в одному вікні горіла свічка...

Спотикаючись на незнайомій дорозі, хапаючись часом руками за землю, зсуваючись униз і дряпаючись угору, Шевченко проблукав добру годину, доки відчув, що від серця відлягла гіркота, а в голові уже давно, непомітно і неза-

лежно від того, куди він ішов і де ступав, укла-
дались сумні рядки, які проте вливали якусь
полегшу й спокій у його серце... Ніби він до-
бре виплакався!... Він ішов, не думаючи, куди
йде, і шепотів:

А ти, мій покою?
Моє свято чорнобриве!
І досі між ними
Тихо пишно походжаєш
І тими очима
Аж чорними-голубими
І досі чаруєш
Людські душі?
Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучкий?
Свято моє! Єдине свято!

Так, шепочучи, він вернувся до бараку, і, за-
світивши свічку, став записувати у захалявну
книжечку цей вірш, ніби писав листа, якого ні-
коли не можна буде вислати.

ІМЕНЕМ РЕВОЛЮЦІЇ

Коли товариш Здон казав: «Іменем революції!» — губи йому тремтіли і здавалось, що очі в нього великі і ясні.

Це тому, що товариш Здон завжди ясно бачив перед собою Революцію. Це не були фронти, ані арешти. Ще менше це були продуктові пайки, черги в кооперативах і заборона мати зброю. Це було все разом. Це була — Влада. Так, влада з великої літери, влада, яка спала на його руки, на руки маленького недовченого фармацевта і робила з нього найбільшу і наймогутнішу персону на все невеличке містечко.

Для цієї влади він кинув працю в аптеці у материного родича, кинув навіть кузинку Сою з її складеним у скринях посагом, і пішов у тюрму, на заслання, і звідти — закордон.

І завжди знаходились — мусіли знаходитись! — люди, що дбали за товариша Здона, носили йому передачі в тюрму, посилали гроші в Сибір. Такий вже був їх обов'язок, і т. Здон сприймав це просто і спокійно, без найменших сантиментів і подяк. Він боровся за них, і вони повинні були висилати йому гроші, добувати йому пашпорти, ховати його в своїх приміщеннях і навіть віддавати йому своїх жінок.

Правда, таких жінок, що погоджувались віддати своє серце, було небагато, бо т. Здон, без покрову над ним Революції, сильно скидався на рудого таргана. Але коли така жінка траплялась, її чоловік мусів згоджуватись на її любов до т. Здона, або до кінця своїх днів ходити з наліпкою «міщанин». Бо т. Здон страждав за Революцію, страждав за те, щоб мати повноту влади і сили.

І дочекався її. Для цієї влади він стріляв на фронтах, арештовував у заплілі й видавав суворі накази про заборону мати зброю.

І коли, сидючи в кабінеті, він підписував ці накази, очі йому були маленькі і зизувато дивились в різні боки, і одразу було видно, що це — тільки й маленький рудий тарган з червоним бантом на грудях.

Тому Савчук — шість пудів м'яса у галіфе й у франчі — приймаючи ці накази зневажливо викривлював губи. Груди йому ще більше лізли вперед, а слонові ноги несмішкувато дзенькали острогами. Проте, щовечора Савчук покірно ходив з т. Здоном шукати змовників і зброї і в найбільш небезпечних місцях загороджував таргана своїми шістьма пудами.

Бо т. Здон був партійний з передреволюційним стажем і напам'ять цитував Маркса, а Савчук незрозуміло плутався поміж гаслами та кампаніями і неясно уявляв собі, що це таке — електрифікація.

Твердо вимовляв він тільки три слова: конфіскація, реквізиція та контр-революція, та ще коротеньке і просте — на розстріл! За кожним з цих слів кулаки йому стискались і піднімались.

Взагалі, Савчукові кулаки були не просто кулаки. Вони вимовляли слова, яких не держала голова і не міг вимовити язик; через них передавались його настрої й емоції; вони вели своє автономне життя.

Коли Савчук лютував, кулаки двома червоними блискавками совались перед лицем винного, а на плечах, замість обличчя, ричав і плювався третій кулак, так само жилавий і червоний.

Коли після обіду Савчук витягав на ліжку свої шість пудів, пара кулаків доброзичливо стирчала на животі, а великий кулак на шиї м'якшав і розпускався у зморшках.

Коли Савчука охоплювала пристрась, кулаки випинались, щоб запопасти побільше жіночого м'яса, а у великому кулаку щось хекало і скреготіло.

Очайдушна баба Марія з Лазнів, що до неї лізли в таких випадках кулаки, не боялась ніяких змін і ніяких влад, бо чоловіки скрізь однакові і за гроші завжди можна дістати самогону. Але й вона блідла, коли бачила, як наливався кров'ю третій кулак на Савчуковій шиї, і потихеньку хрестила Савчукову спину.

— Тобі, Марисько, за Савчука треба пайок першої категорії дати! — хихотів Глива, що теж частенько завертав да Мариськи.

Гливу всі називали трусильщиком, але він, урочисто піднявши пальця, вимовляв поважно:

— А-гент Че-ка!

І хоч з естетичного боку це була мокриця з білими віями й бровами і синіми товстими губами, проте він збирався заволодіти Полінкою, Мариськиною дочкою, сімнадцятилітньою Венерою з кірпатим носом і безбарвними очима.

І коли Глива особливо в'язнув, Поліна знала: сьогодні було багато розстріляних.

Бо Глива любив дивитись, як оголошують вироки смертникам. Коли викликані на розстріл шикувались в коритарі, повні ненависти, розпачу, страху чи тупого здивування, Гливу пронизувала гостра радість, що, ось, вони помруть, а він, Глива, буде жити! Він ішов ззаду них і тихенько хихотів від насолоди.

Глива любив ЧЕКУ і працював для неї по-своєму чесно. Коли ходили з трусами, він перевертав усе в домі, підпорював канапи, обдирав шпалери, лазив на горища і зазірав в димарі.

Особливо любив він трусити у бувших купців або дворян, що не внесли контрибуції і що їх треба було брати закладниками.

Зустрічали їх звичайно самі жінки, і доки обплітався плач, що в них нічого нема і що все давно вже забрано, Глива з насмішкуватою запитливістю устромляв свої очі в господиню. І швидко, з неспокійно-уникливих поглядів він уже

знав, де сховане столове срібло, де — золото, а де в стіні замазані діаманти.

Він також любив цих три слова: конфіскація, контрибуція і коротеньке — на розстріл!

Але контр-революції він рішуче не любив. Лазити по закутках і чекати, що в тебе ось-ось поцілить якийсь скажений петлюровець чи анархіст! І нічого не знаходити порядного, крім зброї та якихось там поганеньких паперців. Ні, то була дурна робота.

Тому Глива дуже скривився, коли Савчук оголосив йому:

— Сьогодні о десятій трус. Петлюра якась приїхала. Підеш ти з Ферাপонтовим та ще п'ятеро реб'ятишок.

— Я ж учора трусив. У аблаката.

— Потрусиш і сьогодні. Чорти не візьмуть.

— А ти їх питаєш, що знаєш? — лютився Глива. — Щодня труси й труси, трясця б їх потрусила!

— Де це в біса вулиця Маркса? --- робили тимчасом кулаки спробу мислити. — Миколаївська — це Троцького, Катерининська — це Леніна. А де в біса той Маркс?

— Маркс? Та це ж Патріярша. Тупий же ти, брат, на голову! Вже скільки туди ходили, а ти знов забуваєш.

— Це чи не знов до протопопши?

— А який номер?

— Сорок сьомий.

— Ні. В протопопши сорок п'ятих. Це поруч.

— А хто ж там поруч?

— О, — зрадів Глива, — це чи не до Кагановича, що держав галантерію «Оборот»? Здоровий дім, червоний. Од протопопши по праву руку.

— А по ліву хто?

— По ліву? — Глива сплюнув. — По ліву учителька живе. Нічого не варте.

**

Число 47 по вулиці Маркса було по ліву руку від протопопши і більше скидалось на хатку, ніж на дім.

В цій хатинці жила невеличка, сивенька, сухорява пташка. «Маленька вчителька» — називала її половина міста, «Марьпална» — звали її другі.

Сьогодні пташина метушилась і стрибала якось особливо безладно й похапливо. Під лобом, поміж сітками зморшок, сяяла радість і ховався страх: Андрійко повернувся!

Андрійко! Це ж усе — віра і надія і зміст життя. Це — уперта праця і хвилини спочинку, віки страждань і миготіння радості. І Бог на небі тільки для того, щоб рятувати, захищати, обороняти Андрійка.

Коли тиждень тому він постукав худим пальцем у вікно і прошепотів: — Мамусю, відчини. Це, я! — маленьке серце надовго завмерло, і не-

скоро маленькі злякані очі побачили, що в сірій шинелі, обірвана й брудна, стоїть під вікном радість і шепоче:

— Тихше, мамулю, тихше, щоб хто не почув. Бо я — нелегально...

Отоді страх потиснув радість із сітки зморшок у кутиках очей і міцно сів поруч.

Бо нелегально — шпигуни, Чека, доноси. Це страх і небезпека звідусіль. Це — великі могили на кладовищі, і кожний погляд на вулиці, і кожна тінь під вікном.

Але все можна перетерпіти за щастя сказати:

— Андрійку, сідай обідати...

І бачити, як вишикає на правій щоді ямочка, — рідна, зацілована ямочка.

Ось ця ямочка під великим кашкетом гімназиста боязко сяє над срібними гудзиками.

— Мамочко, до мене француз присікається... Мамочко, нам сьогодні з латини таке важке!..

Так непомітно, між заготівлею «форми» та триманням іспитів кудись прогули вісім років, і неподалеку від ямочки зачорніли вуса. Ще не встигла напишатись перед усіма «атестатом зрілості», де було написано «имеет право на серебрянную медаль», як щось чорне, страшне й безглузде насунуло, завихоріло, шпурнуло життям, як пір'їною, вийшло на вулицю і заспівало: «Боже, царя храни»...

Війна!

Напівпритомна прала білизну, латала сорочки і нахвалялась, що війна тільки на три місяці, бо «німці більше не витримають». Опам'яталась тільки на двірці, серед рук з квітами, цигарками, хустками. Опам'яталась, бо стало поночі, і серце посунуло кудись униз: Андрійко з товаришами від'їхав до школи юнкерів.

Хотілось вити, руками зірвати рейки, крикнути так, щоб сам собою зупинився потяг. Але навколо було тільки «ура-а!» і руки з хустками!

А потім доля убралася у форму листоноші і у брудних конвертах із штампом «действующая армія» приносила накази жити. А життя було: школа, галас, щось найдешевше на обід і зашивання пакунків у «действующую армію».

Потім прошумів 1917 рік, і в листах Андрійка почувлись нові слова і нові настрої. «Наша Україна, мамо, наша свята й нещасна країна!.. «Жити для неї і вмerti за неї»...

І з села, де проучителювала вона десять років, також почали приходити й приїздити колишні учні, щоб розпитати і поговорити про Україну.

Пташина знала про неї небагато. Лише те, що вчитала в «Кобзарі». Та й того було досить для тих, що хотіли жити вільними господарями на своїй землі. Революція і зміни влади показували, що «від чужих добра не жди». А на листах Андрійка зникли штампи «Солдатский Комитет», а натомість з'явилися нові, дивно написані слова. Вона бачила, що це нова мова, Андрійкова мо-

ва, і старанно вивчала ці нові слова, нову граматику, нові назви. В листах були прокльони на пасникам з Москви, загрози і бажання вмерти, коли нема життя для України.

Почувала, що забрала Україна її дитину, і коли ще хоче тримати сина коло себе, мусить іти до України.

— Я радо помру за батьківщину, мамулю, бо жити тут я не можу, а закордоном що мені робити?

І ще:

— А все-таки, якщо мене піймають, не признавайся, мамулю, бо ще, може, якось викручусь... Одне мене мучить, мамулю, що ти не вмерла раніш за мене.

Це була велика правда.

Та маленьке серце знало, що ця правда не для нього. Кому поклав би він на коліна втомлену голову і хто тихенько гладив би її, навіваючи спокій і відпочинок?

І хто попередив би його, що вартують перед їх ворітьми невиразні постаті і краще сховатись на горищі, на тому самому горищі, де колись у дитинстві він, Слідопит, ховався від кровожерних індійців?

І хто співав би хрипким голосом дитячих пісень, щоб Слідопит на горищі знав, що в хаті нема нікого чужого?..

**

Все сталось просто і звичайно. Загупали чоботи, зацокали остроги, і хтось густим голо-
сом сказав:

— Іменем революції — одчиніть!

Тоді мати довго закашлялась і, шукаючи
одежі, питала:

— Хто? Хто? Хто?

А син на горищі вийняв нагана і напружився.
Так було умовлено, і він знав: прийшли!

Міцно стиснувши руки під грудьми, пташи-
на здивовано дивилась на рудого таргана, що
питав її, де її син. Маленькі очі здивовано ши-
рились: — Син? Я не бачила його вже чотири
роки. Я й сама давно журюся! — Ріденькі вії на
повіках закам'яніли, бо треба було, не морга-
ючи, щиро дивитись в очі тарганові.

Пташина була така покірна й здивована,
кімнатки такі маленькі й порожні, що товариш
Здон нерішуче повернувся до дверей.

Але мокриця вже крутилась по хаті і, при-
нюючись, казала:

— Тут він, товаришу Здон. Носом чую, що
десь тут, сукин син, — і лаючись, гостро встром-
лявся очима у матір.

Але та знала, що порятунок може прийти
тільки, коли переконає таргана, і не спускала з
нього очей.

— В мене й шукати ніде — тільки кімната
й кухня.

— Як не найдем, так підем, — загули від
дверей кулаки. — Виходь, Ферапонтов, починай!

Пташина дуже здавила руками серце і з ясною образою сказала:

— Навіщо ж даремно перекидати? Я — стара вчителька... все життя для народу...

Але мокриця відсунула її:

— Заткніться, мамашо! Це ми сто разів чули. Давайте краще ключі від льоху.

Ключів нема, бо й замикати нічого. Чиста пролетарка! — губи скривились у докірливу усмішку.

Та до маленького серця ніхто не прислухався, бо про пташину в її ж домі раптом забули. Пішов і закрутився звичайний ритуал тругу; по статі ретельно згинались і випростовувались, перебираючи все в хаті. З печі вилазила мокриця, чорна, з запорошеними сажею очима, і, плюючи, казала:

— Не йначе, як на горищі, сволоч! Це в них така мода, щоб на горище.

Всі почали шукати драбини. Пташина знала, що драбину ще вчора допалила, і бадьоро запевняла:

— І драбини в мене нема. Ви мені тільки горище завалите. Хіба не бачите, яке все старе й трухле?

Савчук глянув на протрухлі сволоки й завагався.

— Справді, товаришу Здон, може й завалитись.

— Не волинь, Савчук! Лізь на горище! Ім'єм революції...

Принесли звідкись драбину, і всі полізли на горище, тільки якийсь білобрівий з рушницею і в папасі задумливо колипав у носі біля дверей.

На горищі мокриця зовсім розійшлась.

— Курив, стерво! Зараз же чути, що тут десь курив, сукин син.

Прикладав вуха до дощок і слухав, чи не застугонить напружене серце.

Та багато разів ховався тут в дитинстві Слідопит від Яструбиного Кігтя, і пам'ятав, як треба сидіти тихо.

— Ану, Савчук, тягни цю дошку... Заховався, короста, добре.

Тріщали дошки на другому кінці горища, де гарячково метушились червоношкірі. А Слідопит сидів на цьому кінці, стиснувши нагана, і повторював, як молитву:

— Шість їм, одну собі... Прощай, мамулю!.. Шість їм, одну собі!

Але коли затріщали дошки перед ним, коли зникав останній захист, закривав рота згірдливо і ненависно — і випустив усі сім куль.

Зігнувшись, вищирив зуби і дивився, чи багато влучив.

Перед вирваною дошкою, високо піднявши руку, лежав Глива і верещав на одній ноті: «А-а-а». За ним, охкаючи, тримався за живіт Ферапонтів і якимось дивно висував вперед одну ногу Здон.

— Товаришу Здон! Вас? — рикнув Савчук і рвонув дошки, налітаючи на Слідопита і місячи

його ногами, не звертаючи уваги на удари нага-
ном по голові, які ще встиг зробити той, доки
не впав на підлогу охлялою, непритомною масою.

— Бий його, бий! — верещав Глива, націля-
ючись і собі чоботом. — Пропала моя рученька!

Та слонові ноги одсунули його, і Савчук по-
чав зносити Здона вниз.

Перше, що побачила внизу пташина, був
безсило обвислий чобіт, з якого капало щось руде.
Побачила на чоботі острогу і радісно пере-
дихнула: не його!

Поки Савчук метушився коло Здона, вона
притулилась до лутки і з заплющеними очима че-
кала.

Розплющила їх тільки тоді, коли скінчилось
тупотіння і почувись тихі стогони. Злякано мет-
нула туди очі і побачила дві великі жилаві руки,
що обняли живіт. По них вибігала червона юш-
ка, і щось рожеве й жовте уперто тиснулось між
пучки. Над руками звисало обличчя. Чуже облич-
чя.

Тоді боязко почала роздивлятись і, побачивши
рідний рудий чобіт з кривим закаблуком, за-
тремтіла. Хотіла припасти до чобота, але серце
стисло, як кліщами, і не могла рухнутись.

А коли насмілилась посунути поглядом уго-
ру, побачила скручені мотузкою руки, що їх
стільки ціловано в дитинстві, а вгорі якісь нові,
злі очі, що дивились на кров і раділи нею.

Хотілось схвати це обличчя на своїх грудях
і тихенько благати, як в дитинстві:

— Не дивися так, Андрійку! Ти ж мій милий, маленький синок!

Та очі вже глянули на неї, щось блиснуло в них, щоб блискавичною судорогою проскочити по обличчю, і, випльовуючи кров і зуби, Андрій сказав:

— Навіщо ви лякаєте цю бідну старушку? Я її не знаю. Я вліз знадвору по драбині. Вона ні про що не знає!

Тарган, якому Савчук, стоячи навколюшках, перев'язував ногу, засичав од болю і сказав гостро й сухо:

— Не ламайтесь! За збройний опір однаково смерть. Можете попроситись з матір'ю.

Серце крикнуло голосно, і руки хотіли вчепитись і не пускати, кричати, плакати, благати... Та Андрій уже випростався і, ховаючи кричущий жаль за напівприкритими повіками, сказав хрипко:

— В мене нема матері, крім України.

Це було останнє.

Іще якийсь час щось тупотіло, стогнало, лаялось. Потім стало тихо.

Стало так нестерпно тихо, що, розідравши сорочку, вона закричала несамовито і кинулась до дверей. Та щось обірвалось всередині, і кудись м'яко поплив каганець. Підплив кудись під стелю й згас. І знову стало тихо. Пташина лежала на підлозі, придавивши праву руку і далеко розкинувши ноги, над якими кумедно стирчали чоловічі черевики.

ПАРИС І ОЛЕНА

Як власне з Петруся зробився Парис, — губилося в далекому дитинстві. З великої пошани до себе, яка властива людині тільки в віці від двох до чотирьох років, він говорив про себе лише в третій особі:

— Петрусь хоче... Дай Петрусю...

Але язик відстав у розвою від амбіції, і замість Петруся виходило:

— Пались хоче... Дай Палисю...

А що Петрусь був гарний, стрункий і блакитноокий, то всі незчисленні тети, стриешні та тіточні сестри і взагалі вся жіноча половина фамілії підхопила це слівце і закріпила його за Петрусем, зробивши з того джерело жартів і дотепів.

Найчастіше він чув:

— Ну, Парисе, а де ж твоя Олена?

І хоч на це питання соромливо спускав довгі вії, викликаючи тим зливу поцілунків, але вже з дитинства твердо знав, що у нього мусить бути своя Олена.

У гімназії — все через те своє ім'я — мусів бути першим з грецької мови, хоч «Іліяду» про-

читав зразу по-українському, а потім — зі словником у руках, протягом довгих ночей — по німецькому.

І ще задовго до матури мав свій твердий ідеал: на золотому кріслі, далека від земних турбот, сидить цариця Олена і пряде пурпурову вовну. Аромати з золотих кадильниць стеляться, щоб ніжити її почуття, для того ж виводять срібну нитку мелодій ніжні голоси служниць, для того ж покрив маляр стіни яскравами малюнками, а килимар кинув їй під ноги найм'якші килими.

Так сидить вона, оточена найкращими витворами мистецтва і затьмарює їх своєю божественною вродою. Сидить і чекає, поки прийде він — Парис.

Бо то для нього, для його насолоди, для радості і втіхи його чуттів створили боги цю красу.

Але з цим ідеалом мусів критися і навіть найближчому другові не смів розказати про нього. З друзями говорив про другий бік життя, про життя змагань і боїв, жорстокости і звитяжства, вірности і зради, про те, що клетотом гарячої крові дзвеніло в «Ілїаді» і що сповнює собою сторінки історії майже кожного народу.

Бо між ним і царицею Оленою стала третя — Україна.

Ще змалку співала йому про неї мати, про неї розповідав йому батько, за кращі шляхи її порятунку сперечались його товариші в гімназії

та університеті. І він твердо знав, що для неї він мусить жити і за неї вмерти.

І для неї тепер приїхав у Київ.

Наспих кинув валізки в кімнаті товариша і пішов. Ішов вулицями Києва і не бачив їх. Навколо галасували перекупки, сірими колонами марширувало німецьке військо, верещали на «общепонятном» бліді діти з кривими ногами. А він бачив хоругви цехів, підперті стрункими колонами майстрів і підмайстрів, чув дзвінкий тупіт коней, на яких гордо підіпершись сиділи переможці-козаки, і попереду всіх він — Богдан.

Найперше хотів побачити його, пам'ятник йому на тій самій площі, куди в'їздив колись переможно, як перший син вільної України.

Та коли Парис спитав, як пройти на площу Богдана Хмельницького, спроваджено його на вузьку вуличку навколо критого ринку, засипану капустяним листям і овіяну запахом перегнилої ярини.

Уже думав, що то на глум спроваджено його сюди, коли якийсь прохожий роз'яснив йому:

— Пам'ятник Хмельницькому стоїть на Софійській площі, а на площі Богдана Хмельницького — ринок.

Так дійсність капала йому потроху холодної води на голову, але він, охоплений одним почуттям, що нарешті він ступає своїми ногами по святій київській землі, нічого не помічав.

Повернувся від галасливих вуличок і руїнами Хрещатика попростував далі від сучасного Києва.

І минуле огорнуло його своїм чаром.

Стояв перед Богданом і дивився, як той вказує булавою на північ, ніби перестерігаючи: — Бережися, там ворог!

Добився перепустки до Софії і побожно приглядався до давніх фресок, де український маляр, наслідуючи старо-візантійські зразки, не міг утриматися, щоб не прикрасити їхньої сухости вибагливою лінією квітки.

Потім пішов на Володимирську Гірку. Добру годину простояв, утупивши очі на протилежний низький беріг і малюючи в уяві, як він засадить його соснами і створить найкращу у світі санаторію. Потім сидів на східцях пам'ятника Св. Володимирові і вже не бачив санаторії, лише сотні голих тіл, що занурювалися в воду під хресним благословенням духовенства, тимчасом як вперті погани бігли наниз за пливучим ідолищем Перуна і благали:

— Видибай, боже!

Опам'ятався аж надвечір від голосного крику:

— Дер-рунів! Кому гарячих дерунів?!

Замурзаний хлопець продавав з дерев'яної таці якісь пляцки, від яких ще здалеку тхнуло згорклою олією.

Парис відчув, що страшенно зголоднів. Якись дві панночки купили по деруну і почали їсти

відразу на вулиці, обтираючи масні пальці об листя кущів. Парис здрігнувся від огиди й побіг до товариша.

Той тільки скоса глянув на нього і посунув йому тарілку з приготованими канапками.

— Не їв? — коротко поспитав він, коли Парис жадібно запустив зуби у хліб.

Той тільки головою похитав.

— Впорядку, — констатував товариш. — Під Богданом стояв?

Парис знову тільки потакуючи хитнув головою, жуючи ковбасу.

— Як належиться, задоволено продовжував товариш. — На Володимирську Гірку бігав?

— Угу, — спромігся вже відповісти Парис.

— У Дніпро сльозу ронив?

Парис мовчки штовхнув його ліктем у бік.

— Значить — ронив, — не вгавав товариш, одсовуючись. — Коло Володимира сидів чи стояв?

— Та ти що, стежив за мною, чи що? — розсердився Парис.

— Навіщо мені стежити? Наперед знаю. Наші хлопці всі так: як приїхав до Києва, так і гайда по тій маршруті.

— А ти що? Не ходив по ній?

— Чому ні? Бігав і я.

— То й мовчи. Теж мені світовий скептик знайшовся. Та ти мабуть не то що над Дніпром, а вже від двірця рюмати почав.

— Не від двірця, а з бульвару Шевченка, — діловито скорегував товариш. — Як побачив табличку «Бульвар Шевченка», — так мені в носі і залоскотало... Я навіть нікуди не заходив, так з валізкою усю ту маршруту і одміряв.

Вони перезирнулись розчулено й іронічно, і розсміялись, щоб приховати ніяковість.

— Пригадуєш, як ми з тобою ще на стільцях у Київ їздили? — спитав Парис.

— Овва! Скільки разів!

— А пригадуєш, як ти мене набив, коли ми воювали з поляками і я хотів за Богдана бути? Тільки на тому й помирились, що я став за Богуна...

— Ще я тоді у мамці перо з капелюха зняв собі на шапку... Було мені тоді...

— А тепер ми таки справді у Києві, — заміряно промовив Парис.

— У Києві, де не почувеш української мови, — пересмикнув товариш плечима.

— Е, на то є свої історичні причини. І до того я сьогодні аж двічі чув, як на вулиці розмовляли по-українському.

— Та є таки трохи й українців у Києві, але небагато. Ось завтра поведу тебе дивитись кімнату, — справжня українська родина, свідомі, розумні... І до того ж їх тільки двоє — ні дітей, ні шуму... І в центрі. А тепер — лягаймо спати, бо ти, мабуть, уже перемучений...

Вони лягли, але ще довго не спали, обмірковуючи всі можливі і неможливі перспективи для свого народу.

**
**

На другий день пополудні вони пішли дивитися кімнату. Одчинив їм сам господар — невисокий шпакуватий чоловік, все обличчя якого було вкрите глибокими зморшками, як печене яблуко.

Довідавшись, про що йде мова, він безпорадно розвів руками:

— А це вже не моя справа... То мабуть, дружина вам обіцяла, — говоріть з нею. — І гукнув: — Льолю!

— Зараз! — задзвенів молодий сильний голос, від якого Парис мимоволі стрепенувся.

— Присядьте, — припрохував господар. — Зараз прийде Олена Юр'ївна, чи, щоб вам було легше — пані Олена, то з нею й договориюйтесь. Цими справами вона у нас заправляє...

Але Парис майже не слухав його. Олена. Тут у Києві — і Олена. Від самого звуку цього імени щось ніби вдарило його в серце і він чекав, неспокійно втупивши очі в двері.

Двері одчинилися і в них показалася висока ставна жінка, що привітно дивилася на них великими блакитними очима. Темнорусяве волосся спадало на шию важким вузлом, а шия здіймалась білою колоною над похилими плечима. А далі... погляд Париса сковзнувся по всій постаті і він поспішно перевів очі, як то робить вихова-

на людина, коли бачить у сусіді щось таке, чого бачити, — показувати навіть вигляд, що бачить, непристойно. Бо далі йшла благоденка, видно, багато разів прана і перепрана сукня якогось чудернацького і незвичного для Париса фасону, під якою з трудом давалося вгадувати гармонійні лінії тіла.

Парис потайки усміхнувся сам над собою і схилився у перебільшено чемному поклоні:

— Цілую руці...

Та вона розсміялась, показуючи гарні, але вкриті чорною сажею руки:

— Оце вже не вдасться: варю обід на трісочках під піччю, то ніяк не встерешся — вимажеш руки. А дров ми ще не одержали.

Показала йому кімнату, на питання про платню пересмикнула плечима — та там буде видно — і твердо виставила свої умови:

— Вранці і ввечері даю вам кип'яч, прибираю в кімнаті тільки по суботах, бо і я, і чоловік цілий день на праці... Отже, цілий тиждень маєте порядкувати у себе самі... Ага, ще одне: мусите придбати собі лампу, бо в нас тільки одна...

— Як лампу? Хіба у вас нема електрики? — здивувався Парис.

— Електрики! — здивувалася в свою чергу і пані Олена. — Та де! Німці дають електрику тільки для своїх і небагатьох вибраних. А ми світимо звичайною нафтою, яку купуємо потайки, на базарі.

Гарно виведені губи Париса скривилися від огиди.

— Неможливо, — покрутив він головою. — Жити у вічній темряві... некультурно... ні, цього я не можу... Що ж робити вечорами? Та я здурію тут... Ні, перш за все я старатимусь за електрику для себе і для панства...

— Тим краще, — згодилась пані Олена. — А то я собі очі вже зіпсувала, читаючи при каганчику. А тепер пробачте, мушу бігти до своїх трісочок, бо вже мабуть погасли.

Привітно попрощалась і вийшла, а за нею вийшли й обидва наймачі.

Опинившись на вулиці, товариш заволав у захваті:

— Але ж ладна жінка! Таки тобі щастить! Ти звернув увагу, яка шия? А які руки!..

— А яка сажа! — засміявся Парис. — А сукня! Боже, не уявляю собі, що й таке буває надягнуто на жінці.

— Ет, то дурниці! Але що вродлива, то вродлива. І до того Олена — саме для тебе. І Менелай, здається, не дуже то страшний. Напевне, не поведе військ на Львів, якщо завезеш туди Олену.

— Сказав, — нетерпляче одмахнувся Парис. — Та щоб я з нею там робив? Мені не такої жінки треба. А ти, як бачу, зовсім осхіднячився.

На другий день Парис побіг до себе в установу і розповів друзям, які теж там працювали, що йому доведеться жити без електрики, бо нім-

ці дають електрику тільки вибраним і що треба зробити якимось так, щоб і він опинився серед тих вибраних.

Виявилось, що вся галицька громадка вже перейшла через це і що вони вважали справою честі для свого сприту і навіть патріотизму обійти німців і добути електрику. Моментально були написані папірці, що Парис працює вечорами, що він незамінний робітник, що наслідки його праці будуть дуже важливі трохи не для цілого Райхскомісаріату, — і за годину Парис, озброєний папірцями крокував на Крутий узвіз, звідти біг бігцем на Поділ, переконував інженера, підмогоричував монтера. Захекався, спітнів, прокляв у душі Київ з його горами, але, коли ввечері перевіз речі до нового приміщення, там уже ясно горіли електричні лампочки.

— Ми вам так вдячні, — зустрів його господар. — Ніби веселіше й жити стало.

— Не веселіше, а тільки так і можливо, — повчаючи перервав його Парис. — Все це дуже просто, треба тільки вміти взятися до справи, — закінчив він, переможно дивлячись на Олену, що сиділа, схилившись над якимсь шитвом.

Та підняла одну брову, від чого обличчя її стало чарівним і лукавим, і загадково посміхнулась.

— А якби в місті зовсім зникла електрика, щоб ви робили?

— Я б утік! І одного дня не жив би в таких страшних умовах!

— А коли б мусіли? — настирливо спитала вона, раптом поважніючи.

— Не міг би! Я б пропав!

Губи її згідливо скривились.

— Не вірю, що ви такий слабодухий.

— Але ж, пані, людина з культурними навичками не може знести такого життя.

— Поперше, це нечемно, по друге невірно, — твердо заявила вона. — За ці пореволюційні роки ми бачили тисячі культурних людей, виніжених і випсцених жінок з аристократії, графинь і княгинь. Революція кинула їх з більшої висоти, з більших розкошів, менш витривалих, а вони все не хотіли гинути. Стали, як кішка, на рівні ноги, пристосовувались до життя, загартувались фізично, озброїлись волею і вижили. Мало того, виростили дітей, готуючи з них месників за себе. А ви, ви надаєте надто багато значення цивілізації. Чисто вимитий хам в чистій білизні, моднім убранні, серед найкращої обстанови все лишається хамом. Шляхетний дух, воля до знання, уміння скрізь знайти себе, пошана до себе й інших, — ось ознаки культурної людини.

— Пробачте, пані, я розумію, що за більшовиків... — мимрив зніяковіло Парис, та вона обірвала його:

— За більшовиків ми останні п'ять років тільки й чули, що про культурність... отаку, як ваша. Підшиють червоноармійцям білі смужки під комір — культурність! Змушують дітей чи-

стити зуби — культурність!.. Маяковський навіть вірша написав:

Товарищи, будьте культурни,
Плюйте непосредственно в урни! —

продеклямувала вона зо сміхом, але Парис уже слухав її тільки наполовину. Він дивився в її палкі очі, стежив за рухами чітко вирисованих уст, відчував незламну енергію, якою віяло від усієї її істоти, і почував, як знову тремтить його серце від невидимого удару.

— Перепрошую, пані, мушу розікласти речі... Залишу вас на хвилину, — пробелькотів він і, незграбно вклонившись, вийшов у свою кімнату.

— Невже це вона? Невже це моя Олена, та яку я стільки чекав? — снувались розбиті думки в його голові, поки він механічно розпаковував валізи і розкладав речі.

Раптом жарівка тихо, без попередження, згасла і в кімнаті настала повна темрява.

Щоб тебе шляк трафив! — вилаяв Парис у душі монтера і, спотикаючись об розставлені валізи і натикаючись на стільці, плутаючись серед незнайомих ще меблів, вийшов у їдальню.

Олена Юр'ївна щось уважно шила, невинно спустивши очі, а Микола Іванович, господар, читав газету, закриваючись нею, і тільки час від часу якимось дивно кашляв.

— В мене згасла жарівка, — безпорадно поскаржився Парис.

— Мабуть перегоріла, — спокійно обізва-
лась Олена. — Он, візьміть у буфеті іншу і вкру-
тіть. Якщо не побіжите на потяг тікати...

Парис узяв жарівку, виліз на стіл і на сті-
лець і вкрутив її.

— Не горить, — безнадійно проголосив він.

— Значить, зіпсувалось щось, — спокійно
пояснила Олена. — Он візьміть каганець. Чи мо-
же вмієте лагодити слектрику?

— Та де! — махнув рукою Парис, бридливо
взяв вимазаний в гас каганчик і взявся до розпа-
ковування, боячись зробити зайвий рух, щоб ка-
ганець не згас і прислухуючись мимоволі до
дивного кашлю господаря.

Перед роботою побіг знову на Поділ, але
монтера вже вислали кудись і тільки обіцяли
прислати його за пару днів.

У розпачі йшов увечері додому і зрадив, ко-
ли господар, якимось винувато поглядаючи на Оле-
ну, запросив його перебути вечір з ними.

— Хіба не знайшли монтера? — поспитала
Олена.

— Буде лиш за пару днів. Бюрократизм
якийсь, — махнув рукою Парис.

— Ходімо, спробую вам допомогти, — зни-
зала вона плечима.

— Але ж, хіба пані вміють? Я не хотів би
вас трудити...

— Я? Та я ж закінчила електротехнікум.

Парис глянув на неї скося, але промовчав.

— Може просто пробка зіпсувалась.

— А це що за біда? — спитав Парис.

— Зараз побачите. Тільки принесіть від сусідів ще одну драбину, щоб вам було видно. Та й присвітите мені, бо лічильник доведеться вимкнути.

Парис слухняно припер драбину і виліз на неї з свічкою в руках.

— Бачите, оце пробка до вашої кімнати. Та, здається, вона тільки слабо вкручена. Ось спробуймо її закрутити. А ну, біжіть, гляньте, чи вже у вас не світиться.

— Світить, — радісно гукнув Парис і розсипався в подяці.

— Нема за що, шановний пане, — зробила вона йому кніксен. — Це дуже проста справа, тільки треба вміти за неї взятися, — процитувала вона йому його власні слова і рушила до їдальні, де чоловік аж трусився від кашлю за своєю газетою.

— Йой ти, відьмо, — думав того вечора Парис, лягаючи спати. — Ручуся головою, що то ти сама викрутила мені ту гемонську пробку!

**
*

Ходити дозволялось до 8-ої, отже всі вечори мусів сидіти в хаті, читаючи або розмовляючи з господарями. Та розмови дуже рідко йшли в спокійному тоні, а майже завжди переходили в гарячу суперечку, у якій Парис і Олена завзято ставали один проти одного, а Мелетій Іванович, непорушно спокійний, зрідка кидав якесь зав-

важення, як краплю холодної води на голову гарячих співрозмовців.

Найчастіше бій розпочинався навколо історії України.

Для Париса історія та була, як старовинний замок, де оглядач то сходить у найпохмурніші, темні льохи, у яких ще висять рештки заіржавілих кайданів, то вибивається на могутні вежі, де легко дихається чистим від земного пороху повітрям, а око бачить неосяжно далекі простори. Але всі ті провалля і верховини міцно зв'язані в одну струнку будову.

Олена вергала один на один якісь незграбні, розрізнені кавалки, віддалені один від одного століттями, збивала їх у незугарну, ледве споєну купу, і доводила, що ця мішанина повстань, бунтів і класової боротьби, не пов'язана ні логікою ні хронологією, і є історія України.

— Та звідки ж узявся Богдан? — питав її у розпачі Парис. — Звідки він узявся, коли княжі часи — то російська історія, а доби унії з Литвою ви зовсім не визнаєте? Хіба такі народні рухи можуть виникнути отак, знічев'я, серед дикого поля, населеного несвідомим себе і своєї нації народом?

— У них в електротехнікумі цього не проходили, — непомітно усміхався у вуса Мелетій Іванович.

— І таки не проходили, — гнівно блискала на нього очима Олена. — Як нас учили, так я і знаю. А тобі мусить бути соромно, а не смішно.

— Мушу тільки дивуватись, як ще пані почувують себе українкою, — додавав отрути Парис. — Це тільки інстинкт, голос крови, стихія...

— Називайте, як хочете, а от українка і все! І не согірше іншого зумію вмерти за Україну, — гнівно кидала Олена, уперто зсунувши брови.

— Умерти кожен дурень зуміє, а ти спробуй для неї з толком прожити. Без знання минулого важко будувати майбутнє, — філософськи зауважив Мелетій Іванович.

— А що толку з того, що західні українці знають минуле? Чим воно їх остерегло? Нарікають, що безконечні сварки підривали міць України, а самі поділились на сто сорок чотири партії та й принесли їх нам: діліться, мовляв, і ви, більшою громадою веселіше сваритись, — не вгавала Олена, краячи хліб з такою енергією, ніби то був її найлютіший ворог.

— Але ж, пані, то вже така трагічна риса в нашому характері, — безпорадно розвів руками Парис.

— А бачите, одного знання мало. Знати про щось — це одне, а вміти це зробити — це щось інше, — відповіла Олена, збираючи посуд і силкуючись одчинити ногою двері.

Парис схопився, щоб допомогти їй.

Шанував Метелія Івановича, але безмежно драгувався, дивлячись як той спокійно сидить по праці за книжкою, тимчасом, як Олена переривається від тяжкої фізичної праці.

**
*

Минали місяці. Парис зовсім зжився з своїми господарями і почував себе у них, як вдома.

Одного не міг знести спокійно: тяжкої праці, яку мусіла виконувати Олена. Розмовляючи з Мелетієм Івановичем, не міг не дивуватись його розумові, великій срудиті, величезному діяпазонаві спостережень. І тут же лютився, дивлячись, як той спокійно сидить, тимчасом як Олена силиться одчинити двері ногою, виносячи важкий баняк чи тацю з посудом. Схоплювався і тримав перед нею двері.

Згодом непомітно увійшов у всі дрібниці її господарювання. Схоплювався о 6-ій годині, щоб встигнути принести їй дрова, одігрівав у кухні водогін, коли той замерзав, переносив картоплю з холодного кутка у теплий. По суботах допомагав їй прибирати, з лагідною усмішкою згадуючи рідну хату.

— Нас було троє братів і тато, а мамця одна. То ми все сміялись що вона у нас наймолодша, і опікувались нею. А то було нелегко вести самій господарство, шити на нас усіх, допомагати нам в науці. А до того ще мамця була диригентом дівочого хору, членом управи «Прогресу»... Та чого мамця взагалі не робила, як у вас кажуть, на громадській роботі.

— Подивляю ваших жінок, — вигукнула п. Олена. — Ніяк не можу зрозуміти, як та невеличка Галичина, замкнена географічно і психо-

логічно, спромоглася підвестись так високо і дати своїм синам такий національний запал! — Вона замислилась. Потім продовжувала: — У нас жінки весь час були на праці, та на офіційній громадській роботі, що фактично теж була службою, тільки безплатною... Діти були занехаяні, господарство занедбане...

— І занепадав самий стиль життя, — підхопив Парис. — Зникає отой родинний затишок, тепло, те, що виховує людину більше, ніж всякі хороші слова. А наші жінки лишилися жінками, вони пам'ятали, що мусять уносити в життя красу, гармонійність. А ваші надто наближаються до чоловіків.

— Зате у ваших чоловіків надто багато жіночого. Ота гонитва за зовнішністю, сліпий послух перед модою, страх перед усім оригінальним.

— Зовнішність, пані, має своє значення. — Він завагався, потім продовжував нерішуче: — Не погнівайтесь на мене, пані... От ви така гарна... але ж ви самі знаєте, що дуже гарні... однак, не шануете своєї краси. Моя мати вже стара, але на ній все є якийсь комірчик, чи краватка, щось таке, що надає певної святочности її постаті.

Він несміливо глянув на неї. Була червона і, видно, зачеплена. Та раптом перемогла себе і розсміялась лагідно.

— Здається, маєте рацію... Від сьогодні носитиму комірчики... на честь вашої мами, — глянула на нього лукаво і вийшла.

А він вернувся до себе в кімнату і стояв, безглуздо дивлячись у вікно. Знав уже, що це не відьма і не цариця Олена, а вона єдина на світі жінка, якої він прагне всім своїм єством.

**
*

Але зима минула, а Парис не тільки не виявив свого почуття, але й не знав, як до тої жінки приступитись.

Не була м'якенька, ані кокетлива. Трималась з ним на рівній нозі, як добрий товариш, а останніми часами все частіш почала нагадувати йому, що набагато старша від нього і поводитись з ним, як мати з малим хлопчиком.

Він почував, що в цьому є щось небезпечне для його кохання і всіляко ставив опір проти тієї ласкавої поблажливості, яка раптом змінилася у неї попередню запальність в суперечках.

— Я ще можу прийняти паню, як любу сестру, але в жадному разі, не як бабцю, — спробував він одного разу пожартувати.

— Е, пане Петре, коли чоловікові тридцять, а жінці двадцять п'ять, то вони одного віку. Але коли жінці тридцять, а чоловікові двадцять п'ять, то жінка вдвоє старша від чоловіка.

— Це якась жіноча математика, — розсміявся Парис.

— І не жіноча, а математика природи. Гляньте на дерево в розрізі: одне коло на ньому шиroke — значить у те літо дерево жило за два роки, а бувають ледве помітні кільця, значить того літа дерево майже не жило.

— А чи пані власне жили? — набрався сміливості Парис і палко глянув їй у очі. — Як рахувати лихоліття за застій, то пані ще не починали жити, ще не зазнали радостей життя, а вже хотять зробитися бабцею.

— Е ні, цього вже ви від мене не відбирайте! Жила! Не так багато бачила приємностей і вигод, якби хотілося, але знала змагання, боротьбу, напруження сил і сприту — значить жила. Нехай у мене від такого життя душа обмозолилась дерев'яними мозолями, але не відбирайте його від мене. До того ж, мені пощастило в житті, — додала вона, поважно дивлячись йому в очі. — Я зустріла людину, яка була для мене другом, учителем і чоловіком. Коханим чоловіком, — підкреслила вона, все не спускаючи з нього очей, ніби витискаючи тим поглядом щось непотрібне з його душі.

Помовчала і, трохи вагаючись, продовжувала, вже одвернувшись від Париса:

— Яюсь ваш товариш, ніби жартома назвав мого чоловіка Менеласем Івановичем... Я розумію жарти... — спинила вона гнівний Парисів рух, — але не хотіла б, щоб між нами було щось недоговорене. Бачте, цариця Олена сиділа собі і сяяла на всіх красою... І тішила Мене-

лая нею. А я, я завдячую Мелетієві Івановичу тим, чим я тепер є. Але і він завдячує мені, моему піклуванні тим, що живе і має змогу працювати. Ми надто багато вклали один в одного своє. А, ще б... ще б могла повторитись Троянська історія... — засміялась вона. — Отож, коли хочете бути нам за сина, чи меншого брата — будемо з того раді... Коли ж... коли ж є у вас якісь інші почуття чи пляни, то... чи не краще вам шукати іншої кімнати? — додала вона, повертаючись до дверей! — Це вже мусите вирішити самі.

На другий день Парис виїхав.

Київ, 1942.

МОНОЛОГ

(Присвячую Тамарі Позняків-Варваровій)

— Скажіть їм, що я не визнаю себе винною... Ні, пане суддя і ви, панове присяжні, я не убила його, я навіть не доторкнулась до нього... Він упав, упав і вдарився об підлогу, бо його штовхнув інший... отой чоловік, що прийшов до нас... (Павза)... Але, можливо, що я убила б його... убила б того, другого... У мене не було вибору!

Ні, ні, я не хвилююсь... Не турбуйтеся, я не хвилююсь... А, може, ви маєте рацію і я таки справді хвилююсь. Так, звичайно, я хвилююсь... Хіба ви могли б говорити про смерть вашої жінки і бути спокійним? Або ви, пані присяжна, чи ви розповідали б про смерть вашого чоловіка без хвилювання? ... Не знаю тільки, чому я плачу... Чи над ним? чи над собою?.. чи, може, над Україною, бо в ній і він, і я?!...

Так, звичайно, ви не розумієте, при чому тут Україна, і що таке Україна взагалі... О перепрошую, ви читали про неї... Ну, а для нас... ми жили нею, тією Україною, якої я майже й не пам'ятаю... Що?.. Так, звичайно, я краще розповім вам усе за порядком...

Мені було п'ятнадцять років, коли німці вивезли нас до Німеччини, і сімнадцять, коли скінчилася війна. Скінчилася війна, а ми засіли в таборі, немов в українській цитаделі, і твердо знали, що під окупацію ми більше не підемо. Нехай німці дивляться на нас вовком, нехай добросердні американці переконують нас, що сусіда треба любити, але ми знали, що ми вже у те сусідство не повертаємось...

Ви не знаєте, які то були дні. Непевні й мінливі, повні чуток, страхів, загроз і безнадії... Серед тих хвилювань, серед переходів від зневіри до певности, від розпачу до радощів, я черпала силу і відвагу від нього, від Івана, мого майбутнього чоловіка.

Він не знав страху, він сміявся з кожного, хто говорив про силу ворога, він картав кожного, хто бодай натяком наважувався подати думку, що ми не втечем і доведеться вертатись...

А я... Ви повинні це зрозуміти... Мир, весна сорок шостого року, моя власна життєва весна... і він герой, безстрашний лицар, що стоїть межі мною і тими советськими офіцерами, тими людоловами, які хотіли б зловити нас, зловити мене, і потім продати за медаль чи подяку!..

То не була тільки любов... Це було... я не знаю... це було обожнювання, хміль, п'янкий хміль щастя і гордості... Я не ходила по землі, ні, вона вгиналася переді мною, покірно коти-

лася мені під ноги, показувала красу світу, щоб звеличити моє щастя...

(Тре собі лоба).

Сталась одна подія, один маленький епізод, який мусів би відкрити мені очі... Та де! Хіба я могла тоді дивитись і розуміти, чи аналізувати... дошукуватись значення прихованих почуттів?

(Павза).

— Ага, так, маленький епізод... Ми з Іваном ішли в канцелярію коменданта табору. Саме ма-ла знову приїхати репатріаційна комісія, й Іван дуже турбувався, чи сховано картотеку... Тим-то він потягнув мене до коменданта, подивитись, чи все в порядку.

І от, тільки ми вийшли з канцелярії, а перед нами, наче з землі виріс, советський офіцер... Потім казали, що то був полковник, але я в тих ромбах та поперечках не дуже знаюся... Став він перед нами і каже, уявіть собі, українською мовою каже, хоч і поганою, а видно таки навчився її, собака... І каже: «Здорові були земляки! Ви звідки — з Полтавщини чи з Харківщини?!»

Я глянула на Івана, а Іван стоїть і не поворухнеться, білий, як крейда, тільки губи тремтять, а сам наче скам'янів... Мені навіть також моторошно стало... Але була я молода, та й тих советів сама не пам'ятаю, тільки з розмов про них знала... до того ж і перед Іваном показати себе хотілось, та й тому офіцерові відсіч дати.

Я й кажу: «Ви до нас не маєте права говорити. Он-там комендант, ідіть до нього й попитайте»... Змірила його я так очима, щоб він бачив, до чого він мені гидкий, та й потягла Івана за собою. Вийшли ми, я й кажу Іванові: «Чому ж ви йому нічого не відповіли?», а він так ніби зі сну прокинувся, затремтів і навколо роззирається...

А тоді каже, та так розгублено, повільно: «Ет, — каже, — що з ними говорити. Я вважаю нижче своєї гідности з ними говорити і взагалі якісь із ними стосунки мати»...

І замовк. Довго, довго мовчав, аж мені знову ніби моторошно стало. А потім він про щось інше заговорив, а для мене його слово було святе, так цей випадок і минувся...

Тепер то я знаю, що то його тоді страх спараліжував... Хоч як він їх ненавидів, а страх був більший за ненависть... І коли вони його якось розшукали в Америці, то був він проти них безсилий, як пташеня проти змії... Бо в ньому сидів страх...

Але я довго нічого не знала... Власне, до останнього дня Іван мені нічого не говорив... Тільки зробився такий нервовий, і за кожную дрібницю на мене сердився... Але я думала, що то він від перевтоми такий...

(Наче прокинувшись).

— Що? О, так! Ми одружились ще в Німеччині і виїхали до Америки. Наша донечка вже тут народилась... Американка... Перші роки

ми дуже добре жили, все нам йшло, як з води... А оце не так давно щось трапилось, і Івана наче хтось підмінив... Прийде з роботи, поїсть, і знову кудись із хати біжить... До мене майже не говорить, а як і обізветься, то все сердито і наче знехотя... Навіть дивитись на мене почав уникати, все кудись убік, повз мене, було дивиться. Ми почали були собі хату ставити. Так перший рік Іван працював на ній, як несамовитий, вже я його стримувала... А останнім часом його до хати й не виженеш. А як я бува витягну його туди, так він ні до чого й рук не прикладе, тільки подивиться так похмуро, а як усміхнеться, то все якось криво, кутиком уст...

Я бачу, що з ним щось сталося — а не можу допитатись від нього, що саме. Я вже й так підходила, я вже й сяк... Чи він не хворий? Чи, може, на праці якісь неприємності, так можна її й кинути... Знайдемо іншу... Чи якась біда сталась? Прошу його, «Скажи мені, Івасю, чи ми одне вже разом пережили, переживемо й це!» А він нічого не відповідає, тільки сердиться, що я до нього бозна чого чіпляюся... Я почала вже думати, що може, він мене розлюбив... Може в нього яка коханка є...

(Закриває обличчя руками).

— Плакала я тоді: журилася. А тепер, коли б він і справді в кому іншому закохався, то я б тільки Богу дякувала... Бо таку зраду я можу зрозуміти... можу за неї ненавидіти... можу болі-

ти нею... А це, що сталося — таке незрозуміле й таке ганебне!..

— Так, так, я знаю... Перепрошую... зараз я все розповім про той останній день...

То був звичайний собі день, і все йшло, як звичайно в будні. Я прийшла з роботи і заходилась варити обід. Соня — це наша донька, — гралася у вітальні, а як дзвоник задзвонив, то вона й вибігла до дверей. Поки я вийшла на поріг, а вона вже й двері відчинила... І входить у хату чоловік... Цивільний... Незнайомий чоловік, а йде так певно, як у себе в хаті, і на мене дивиться й усміхається.

— Що вам треба? — питаю його, а він з тою усмішечкою навколо роззирається й питає:

— А что, Івана нет еще дома?

— А ви хто такий? — питаю, а сама вже з його нахабства бачу, що хтось від них, від советів, бо тільки вони отак-о на людей дивляться, як на барахло якесь, як на непотрібні речі... Вже не знаю, що йому сказати, тільки все допитуюсь:

— Хто ви такий? Чого вам треба?

А він усе усмішкою кривиться:

— Ах, какая, — каже, — боевая! Люблю хохлушек — воевие женщины... но только с ними хлопот слішком много!

— А ви ж хто? — питаю.

— Я? Я, — каже — і сам не знаю. Отец бил лотиш, а мать — с Кавказа. Так что я, виходит, русскій.

(Павза).

— А в мене вже страх проходить, і злість в мені розпалюється, що отаке хамло до мене в хату прийшло і тримається, ніби хазяїн. То я кажу йому, так уже, знаєте, твердо:

— А йдіть ви звідси. Зараз же геть звідси, а то я закличу і поліцію кликати буду!

В нього очі такі колючі стали, недобрі, і він на мене пальцем киває: — Тіше, тіше, голубушка! Ви своїм криком тільки Івану повредіте. Потому что он нам уже заявленіє про от'езд на родіну подал і отказ от американского гражданства тоже уже у нас... так что ми можем тепер с ним все нащот от'езда устроїть каждую мінуту...

Я вся помертвіла. Я думала, що вони тільки почали за Іваном вганяти, а вони вже його в кулаці мають, та вже й по мене руки простягають. Та хіба ж тільки по мене? А Соня! Це ж вони й Соню хочуть загарбати... Так у мене думки одна одну обганяють, і все думаю: що робити? Що мені робити?! Як мені і цього прогнати, та й Івана від них відірвати...

А тут Іван двері своїм ключем відчиняє і входить... Увійшов — і став. Знову стоїть білий і весь тремтить.

А цей русській лотиш каже так тихенько та загрозово:

— Кажется, ваша жена собірається делать нам затрудненія... Ви би ейо отговорілі... для ейо же собственного здоров'я...

— Іване, кажу, — чуеш! Та прокинься ж, Іване! Це ж він мені грозиться, що мене уб'є!.. Вже тут грозиться, а що ж там буде?! Прожени його, Івасю, прожени його... Я зараз поліцію покликаю!..

І так схопила його за плечі й трясу, наче справді від сну збудити хочу.

— А Соня ж! — кажу. — Соня! Ти хоч про Соню подумай! Невже ти від страху й Соню їм віддаси? Очуняйся, Іване! Подивись! Ми ж в Америці!

А той, чужий, засміявся так злісно й каже:

— Нікакая протів нас Америка не поможет! Хто нас раз іспугался, то нас досмерті бояться будет! Тот уже наш навікі!

Тут мене наче щось зірвало. Кинула я Івана та до нього:

— Геть, кажу, собако, а то уб'ю! Нехай Іван гине, нехай нас в тюрму посадять чи в Німеччину вишлють, а ти мені зараз же з хати йди, бо уб'ю!

Тільки я рота розкрила, щоб кричати, а він мене і ударив.

Ударив мене, і так все одразу завертілось, так все закрутілось, що мені важко згадати, що після чого було... Як каруселя якась закружляла. ...Соня закричала, що він мене вдарив, а Іван тоді на нього кинувся...

— Не смій! — кричить. — Не смій!

І замахнувся. Та де ж було Іванові проти такого, що їх у школі вчать, як людей бити!.. Той

руський лотиш розмахнувся і вдарив Івана так, що той головою через двері на площадку, понад сходами й упав. Я про все забула й до Івана кинулась, а тут мене щось по голові страшно вдарило... Мабуть, він чоботом... І далі я вже нічого не пам'ятаю.

Очуняла я, як сусіди з праці прийшли і нас над сходами побачили. Соня у хаті, бідна, сховалась і там плакала з переляку... Прийшла поліція і доктор їхній сказав мені, що Іван не живе... Розбив голову, упавши на камінь...

Ні, я його не убивала... Тільки тим я винна, що його в останній хвилині від страху збудила... Запізно збудила... Але однаково, краще йому тут умерти, ніж би вони там над ним знущались, а тоді однаково його б прикончили...

Так це було. І я кажу правду — і в цьому нехай допоможе мені Господь!

ЗУРОЧЕННЯ

Стара Настя ткала полотно. Кидала човником направо й наліво і пристукувала бердом:

— Так-так... так-так...

Одночасно снувала і пересновувала свої думки, перевивала їх чорними нитками скорботи і виливала їх братовій, що сукала нитки на прядці.

— Не рада я робіти полотно — йой, не рада! Ще як молода біла, то так мі прикрілось те полотно, а teraz, при білім волоссі, мус мі робіти полотно про людей.

Зітхала і в'язала порвану нитку і знову стукала бердом.

— Кому teraz робіте? — спитала братова.

— Ганці Даньковій роб'ю, ворогу моему роб'ю, бодай їй те полотно пекло, як кропивою. Бо то, знаєте, братова, она мі Ваня зурочила. То я юш певне знаю, што она. Он стоял тогди в костиковій хижі, знате, того Костика, що на Росію ходив виселятись... То в його хижі мой Ваньо збори робіл. Тогди гадав людим, што ма тут читальня бити. Та як! Красно гадав, як егомосць у церкві. І вшитки го слухали — і старі хлопи, і добрі газди, вшиткі! А он тогди еще молодий бил, лем што з ходаков вийшол. А Ганька за ним так смотріла, што аж! Так очі у їй

світилися, як у вовчиці на ягня. А тогди коп мі ліктем під груди і гада мі потиму: «Щасливісьте, Онуфрихо, то такого мудрого сина мате».

— Йой-ой, — вжахнулася братова, яка завжди жahalася в цьому місці. — Треба било йї землі през рамено кинути.

— Тра било, — погодилася Настя, журно хитаючи головою. — Та як! Когди я сі так тішила, што мой Ваньо так мудро гадат... Лем юш борше я си не тішила! Ая, ня, юш борше я си не тішила!.. Стратила я од того дні сина, зурочила мі го та Ганька... І од той пори не мам сина, хоч сидіт он там у хижі і читат, і читат...

А який бил син! Який роб'ящий, який послушливий! Утіха то мі била, а не син... Небіжчик Онуфрій два рази в Гамериці бил, дванадцять літ сама газдувала, п'ятнадцять моргів землі купіла, і всьо мі Ваньо до помочи бил. Як тра веснувати, то встає вчас, аж еще зорі в небі світять... — і до гача, і до корови, і дров мі нарубат, і води принесе. А тепер ни-а-нич не робит. Нич. Читат і читат.

— А што тепер читат? — зацікавилась братова. — Про Україну?

— Ня. Юш ня. Переше то всьо про Україну читал і гадал — вшитко лем про Україну. І читальня для України, і корпоратива для України, і кож вечір у нас хлопи сидять і лем всьо про Україну гадают. Кільо той нафти мі висвітили!.. І я там сиджу і пряду, бо іншої лямпи у нас не є, і слухам, а нич не розум'ю. Та што я — хлопи

не вшитко розуміли, а мой Ваньо всьо їм повідат: то так мус биті, а то так. А тогди я здумалась і гадам му: «Што ти, Ваню, вшитко про Україну гадаш? А смотри, як тому Костикові з тов Українов повелосся: бил газда добрий, а як прийшли руськї да захтілося му України да доброї землі, поїхал туди... А тепер вернув і юш нич не мат. Жие у сестри, до скоро юш по жебраню підет. Видиш, што та Україна людим робіт». А Ваньо так пересмикнув раменом і мовіт: «Не завертайте мі, мамо, голови. То не Україна била, а Росія. Так Костикові й тра. Нех не слуха російські буйди!».

А тут в скорім часі приїхала до нас і Україна. Зі Вільвова. Они, знате, тогди від руських втекли. По інних селах приїхало їх дужо, а до нас лем п'ятеро приїхало. Гнески приїхали, а на другий день юш они в нас. І вшитки до Ваня. Тен ему гадат «Друг», інший — «Брат!», а та знова «Пане - добродію!» Під пахву го берут, по раменю гласкают — така дружба, што аж! Да не длуго то трвало. В скорім часі почали они вадитися. Што вочор до нас ідут і през цалу ніч си вадат... Тен гадат: «Ви — шмаркачі», а інний му одповідат: «А ви — фортуністи», а паннуса і собі йойчить: «Не слухайте їх, пане — господарю, бо вони не держальники». Да і што они могли би здержать, когди лем ся сварят і сварят?.. Мой Ваньо їх благат, мой Ваньо їх молит: «Йой, паньство, што ви з нами робіте?!.. Мірмося, бо не такий час»!.. Та як! Ніхто го юш не

слухат! Улькин Стефан з білявим паничем зібрав свою кумпанію і перетяг їх у свою хижу, а паннуса знов своїх забрала, которі держальники, а Ваніни у нас сі зостали. І пойшла на селі война!.. Кільо жию, еще такого в селі не било. Што едні хотять — інші перечат! Што знову ті хотят — наші того не кажут... Юш і читальні не є, і корпоратива стала, і книжки люди по хижах розібрали, і казет не є кому читати... А кільо мій Ваньо гроша на книжки видав, — што аж! Вже би вправі дві вівці мож било купіти. Та як!.. Ані єму в голові те газдування. Лем єму та кумпанія в голові: а буде так, як ми кажемо, а як не так, то й ніяк не ма биті!»

Настя зітхала і підкрутила нитки.

— А лонісь весною прийшла поліція і забрала го до криміналу. За што, по што — нич не знам. Ходила я до него, носила яйка або молоко, што мала вшитко му несла.

Вона похитала журно головою і почала натягати нову основу.

— Два місяці і три неділі просидів он у криміналі, а як вийшов — юш не той Ваньо. Не той і не той! Питаю го: «За што ти Ваню, до криміналу трафіл? По што мі таку ганьбу зробіл?» А он сидіт, такий білий, як вапно, і гадат мі: «То не ганьба, мамо, што в криміналі сидів. Тепер усі статечні люди в криміналах сидят. А то ганьба, мамо, що я марно сидів... Хтів я Україну робіти, а тераз виджу, що не є єдної України, лем много Україн. А так не мож биті: лем одна

правда є на світі, а не багато правд... І так хтіл я правдою жити і лем правду людим гадати, лем виджу в Україні тої правди не є, же би одна била. І тераз знаю, що не мож ту една правда биті, бо Україна — то земне!.. Завела ми та правда, мус мі шукати інної».

В перший вечір прийшли до него его приятелі, так они тішили, же он юш знов з ними буде, а он їм і повідат:

— Ня, браття, юш я не з вами... Ми всю дбали про землю і про земське життя, а земське життя є зле, і правда его на пагубу людим. Што ми хцем Україну спасати, когда можеми душу стратити? Людина мусит найперше душу спасати, і за те муки приймити, а не приймати муки за земне життя, бо тут на землі ніхто правди не знат, а є тільки гнів, і злоба, і неправда».

Вона знову сіла до варстату і застукала бердом.

— І так од них одшел. Ні он до них, ні они до него. Сидіт там у хижі і читат, і читат, читат... Нич не хце робіти, про нич не хце сі мислити, вшитко на мої руки поклал. А юш ті руки не браз роботи робіти можут... За орача я вшитку зиму пряла, а тераз Ганьці полотно роблю, а она мі грулі копати буде. Я все Ваня прошу: «Сину, вже ти великий хлоп, вже тобі женитися тра, а мені вже помочі тра... Бо вже не мам тої сили!». Та як! І слухати не хце. «Я, гадат, мамо, ніколи си не оженю. Бо чоловікові мус діти любити і їх добре ховати, і так злоко-

миться чоловік знова про земське життя і душу стратить... А мі моя душа дорожча за діти... Не оженоу си, мамо, і не завертайте мі з тим голови».

— Да што же он читат, як юш не про Україну? — співчутливо обізвалась братова. — Хіба не Святе Письмо?!

— Святе Письмо! — похитала головою Настя. — Коби лиш тільки читав, а то сам читат, і сам же го толкує... Вже пророків на пам'ять знат.

— І Бібель читат? — злякано спитала братова.

— І.

— Ая, — з щирим жалем склала братова руки. — Когди юш хлоп Бібель сам читат і сам тїлкує, нич з того хлопа юш не буде.

— А нич не буде, — покїрно зігнулася Настя. — Зурочила мі го Ганька, і юш з него нич не буде. Так юш тра мі життя кінчати... штови мої очі не світ не смотріли...

Настя замовкла. Серед понурої тиші тільки бердо уперто і впевнено настукувало своє:

— Так-так... Так-так!..

І СНИЛИСЬ ЛЕМКОВІ ГОРИ...

Михась Стахура звично прокинувся вдосвіта і неохоче розплющив очі. Ще один день, який треба прожити. Хотів би він знати, скільки ще днів судив йому Господь прожити отак, без радості і тоскно, як живе забитий, виснажений, занапащений господарем віл, якому все обридло і ніщо не тішить?!

Михась глянув у вікно.

«Проклятий край! Знову хмарно і мабуть незабаром почнеться дощ і буде сіяти весь день, пробиваючи крізь лиху одіж і колючи тіло холодними голками... Тут і дощі не такі падають... тут нема радості чоловікові навіть від Божого дощу навесні...»

Михась повільно звівся з ліжка і почав одягатись. Все тіло гуло від болю, а суглоби голосно тріскали від рухів, ніби протестуючи, що їх знову змушують до роботи.

«Та будете робіти, будете, — шепотів до них Михась. — Хоч не хочете, так мус! Іно робіти й робіти, бо інак нас з господарів скинут. А я господарем все життя був-ем, і так господарем умерти хочу... Юш они мя в тот колгосп — прости мі, Пане Боже, же таке сло-

во мов'ю — юж они мя в колгосп не заженут... Ня!

Михась згинав і розгинав руки і пучки, і стукав кулаками по колінах, щоб не боліли і не тріскали, бо однаково робити мусять.

Вивів Михась гача за ворота, і навіть повік не підніс, щоб глянути навкруги. Знав і так, що може побачити: рівну, нудну, безкраю просторінь, на якій тільки де-не-де похмуро мокли під дощем голі дерева. Ані горбочка, ані найменшого видолінка... Піски і болота — рівні і голі...

«Барз бил гнівний пан Біг в тоту днину, коли творив цю землю — вже вкотре подумав Михась. — Геть йому ся люди сприкрили і рюк він сам собі: «Посаджу вас на ровнині, на пісках, помежди болотами, аби вам так нудно било на світ позирати, як мені на вас»... Не височать тут гори вабливими обрисами, не шумить ліс... Не є чоловікові кади глянути, мус позирати лем на себе та на своїх сусідів...

«І што відит? — похитав головою Михась. Або гнеска суть ті сусідове, што я предше знав? Та де! Каждый в собі зором занурив, а на людей нікому теж дивитися не хоче. Каждый відит, же прийшла біда: альбо треба ся гнути, або неспіл ся ламати. Ну, і каждый згорнув сили і варує себе. Юж на жаль силу не мож тратити, і на злобу теж ня. Тра якось віжити, якось ся ворогові не дати, якось ту біду перебути... А ті комуністи лем того знають, што по-

даток векший тягнут... Што лем оддав вшитко, думаш, можу кус про себе чи про дітей помислити, а они юж про новий говорят... Не пришлют газді листа, абим знав, кільки платити мусіт, а лем зас женут людей на зібрання і на зібрання і гнет їм новий податок накладают. І не напишут ясно, як правдива власть робіт, а лем мовлят і мовлят промови, і кулаком по столі гримают, і газдів всілякими словами узивають... А втеди кажут руки вгору підносити, а тот, збоку, з пістолем при поясі стоїт і так вшитких очима їсть... Ну, вшитки руки і підносят. А піднесли руки — юж пропало, юж ти на себе нове ярмо наголосував, і втеди они кажут, же така била твоя воля!..

Михась вїокнув на коні і завернув їх у поле, на свою смугу... Лежала та смуга довга, рівна і сіра навіть під дощем...

«Пісок — думав Михась. — Што ти можеш від піску хтіти? Він ані води не держит, ані насінятка прогодувати не годен... Шмар на него зерно, шмар свою силу, а он то вшитко лігат, і што ти зробиш? А як близісько під піском глина — ще гірше, бо втеди стане вода над глинов і юж маш мочари...»

Михась поглянув управо, де здалека виднілись тоненькі тички очерету над його власною мочарою.

Цілий гектар мочари дали — роби што хцеш... Ані пенязів не є, штоб її висушити, ані сіяти нич на ній не мож... А податок за ню

плати, як і за добру землю... Душат они го, Михася, душат... Лем він так собі постановів, же не буде під їх руку йти. Не буде і вже! Они податок накладають — а он платіт... Оні податок підвищають — а он і то платіт. Лахи юж продав, кожушки добрі били, ще мож було в них довго ходити, — продав і заплатив їм... Ну што ж, кеди гнет нове утрапене і мусиш асекурацію платити. Продав жінчину хустку, же ще з Гамерики був прислав. Плакала она за хустков, плакала, як за дзецком. А таки продав... Мус било продати, бо інак его за несплат податку в колгосп заженут... Ще те щастя, же ця власть ніц людям не дає... каждый лем тим живе, што передше мав, або которий в місті заробіт, альбо на службу до них стане... Тоті й купують...»

Михась впряг коні в плуга і пішов за борозною... А думки йшли своїм рядом, немов би він не в полі робив, а сидів і думав думу...

Все тут не так, ніщо чоловіка не тішить, серця йому не ситить... Хіба ж так орав він свою ниву там, удома, в Ястрябику? Там серце раділо і співати хотілось, бо знав, що то його нива... Оцей фалаток від няня дістав, а оці два прикупив, як повернувся з Гамерики... Ще в долині болото стоїть, а по горбах вже вітер землю висушив, плуг її крає весело, не сичить, як тут, об пісок... Думав ту ниву дітям лишити, так де!.. Не знати, який тепер польський

зайда на ній газдує!.. Може, йому гори так само немилі, як Михасеві оця рівнина?..

Въйо — гача! — погукував Михась на коні, а ті йшли, понуро схиливши голови, отрушуючись боками від дощу.

— Гачата ви мої, гачата! — думав Михась. — І вам ся тужить! Звикли ви по горі дряпатися, то д'горі, то долу. Як угорі, то натискав газда на плуга і пер його, вам помагаючи, аж даколи жили тріскали... Нелегка була в нас земля, але була она наша... Моя була земля — я до неї вложив гною, я до неї свого поту додав, а таки змусів її родити. Гнеска хтось інший моїм трудом ся тішит... А я тут, у цих Прусах погибати мушу... Недаром Пруси такі тверді били. На такій землі чоловік не мусит бути м'який, пісок з тебе всю м'яккість висушіт, а дощі та мочари усе добро з тебе вип'ють...

Ополудні Михась розпряг коні. Дощик, як знав, трохи перестав, і можна було сісти на возі полуднувати. Михась їв хліб з сиром, що його жінка приховала йому на поле і не понесла на продаж у містечко... І хліб тут не так смакував, і сир був не той. Ня, юж старому хлопцу не звикнути до нового життя, до нового місця, та ще такого сумного і нудного, як оце...

— На што я собі серце краю? — думав Михась. — І так сил у мене не є, а я еще мислями сі сили відбираю... А не знати, докаль тра буде з ними навперекір стояти і своє відстоювати... А навіт кеди мус било мі вшиткоу ту

шмарити і на жебри йти, то таки до колгоспу не уступлю. Не дам ся, аби тот Янек мені казав, што мам робіти, а што не мам! Не даст Господь жити газдов, буду жити жебром! А під їх наказ не піду! І так не є тут ані своєї церкви, ані чколи... І так тра ся ховати, коли хцеш до дзецка своїм бесідом бесідувати... Мав велику правду Ваньо, кеди гварив, же ціле життя на невер піде!..

Натягнувши на себе рядно, Михась ліг на возі... Най лем кусцьок кістки відпінчнут і, може, трохи сили вернуться...

І попливли перед очима Михася веселі зелені кола... покрутилися навколо нього, підморгнули збиточно — і почали повільно уставлятися в порядок. А як уже всі зелені горби устали навколо, один вище, другий нижче, а третій десь закрутив кривою лінією і заховався за іншими, — тоді випливла перед очі велика зелена купола... пливла велично, вимахувала віттям з дерев, що відніли на ній, обзивалася до Михася пташиними голосами.

— Яворіно! — гукнув Михась радісно, як гукав колись до своєї любки — Яворіно!

Яворина колихалась у повітрі, ніби тікаючи від Михася, пролетіла повільно над іншими горами і стала на своє місце. І одразу ж з неба бризнуло перше сонячне проміння і заграло навкруги. Ліс з далеких гір послав свій перший досвітній шелест, такий відмінний від нічного, і в Михася радісно забилося серце.

— Яворіно! — шепотів він, немов молився.
— Яворіно!

Та Яворина вже стояла на своєму місці, спокійна, непорушна і горда. Ніби казала: «Смот, я тіж деси літала, а таки зас сяди пришла... я свого місця не шмарила... А чому ж ти від мене пішов?»

— Та чи ж я?! — благав прощення Михась. — Чи ж я хотів? Три рази нам наказували і три рази ми не поїхали... А втеди нагнали польської поліції і російських салдатів, та й сказали, же зраня мус нам вирушати... бо й хижі спалят, і хлопів у кримінал заберут, хто заран не буде готовий. І плакали ми, і головами жінки об одвірок ся били, і корови ревли, а діти чіплялися за старших, бо чужих ся бояли... Кажуть, війна страшна... а от я війну перебув, а такого не видів, як втеди побачив у мирний час... І не є до кого піти зо скаргом, права не є, порядку не є, і вся влада кругом чужа хлопіві і ворожа... Не є своєї!.. Ото біда, кеди не є своєї влади, і ніхто тим народом ся не журит... І самому не мож ся спомочи... Парубці деякі у ліс втекли, ну а решта — тих било веце — мусіла їхати... Якби хто знав, же на сі піски, межди мазурів повезут, може і веце зістало б... Юж як умерти, так хоц на своїй землі!..

Михась поглянув навколо і пізнав усі стежки, усі доріжки... Он, там унизу в'ється потік, біжить з гір різко й буйно, бо то весна го силою налила... По горах враз вітром весняним про-

тягло, легкий туман розвіявся, і Михась побачив свою колибу далеко на Яворині... навіть видно було чорненьку стежку, яку він своїми ходаками протоптав був... А у видолинку, понад потічком стовпилися хижі, котра ближче, котра далі, а деякі геть на горб полізли, на сухе...

А в другий бік вилася стежка до Криниці.. Згори наділ, здолу вгору, витанцьовувала, як примхливе дівча...

— Мій краю файний, моя ти Яворіно! — шепотів Михась і жадібним зором прилипав до кожного вершка горбів, спускався в кожний видолок... — Скільки він тут своїми ходаками походив! Скільки разів на Яворину бігав до своєї колиби... І ноги тоді були міцні, і ходаки легкі!..

А Яворина розгортала перед ним свою красу... Тут білі квіточки полуниць боязко виглядали на сонце, а там воскові темні листки значили, де восени будуть афіни...

Чисте гірське повітря вливалось в легені Михасеві, розривало їх, давило на серце, аж серце не встигало гнати кров далі... — Яворіно! — простогнав ще раз Михась — і затих...

Коні, що стояли, понуро схиливши голови, раптом затривожились, затріпотіли гривами і, піднявши морди від мішків із січкою, боязко косили великими чорними очима на свого господаря, що лежав дивно непорушний і закам'янілий... Піднявши вгору морди, обидва коні раптом заїржали злякано і сумно, немов благали когось:

— По-мо-жіть!..

З ВІЛЬНЕННЯ

— Але ж він мертвий!.. Я знаю, я знаю, ти вже казала мені не раз — він був мій друг, мій найкращий друг!.. Все це так... Але ж він — мертвий! Ми не можемо калічити наше життя тільки для того, щоб не образити його пам'яті! Він — мертвий, а я ось тут, живий, теплий, люблю тебе — чи ти через нього відмовиш мені?!

Вона слухала палкі, насичені гіркотою його слова, і думала: як воно прийшло до цього? Як прийшло до цієї гіркоти проти його друга, проти того Богдана, про якого він ще недавно говорив з таким сумом, з такою відданістю його пам'яті? Як прийшло до цього?

Та як взагалі прийшло до того, що ось вона, Марійка, сидить у американському парку з Василем і слухає його слова кохання?

Його слова кохання...

А ще так недавно, кілька місяців тому, вона слухала слова кохання від Богдана. Ніжні слова кохання, але ніжність була прикрита зумисно легким тоном, а відданість була загорнута у дrochenня... «І за що мене Бог покарав, що мушу любити отаку Марійку?!.. Хоч би було щось помітне, а то так собі, мале курча!»... І він при-

гортав її до себе, ніби перепрошуючи за насмішку, а темні очі дивились усміхенно і віддано.

Тоді не було оцього вимогливого тону, що у Василя, не було гіркоти, ні докорів... Все було легко і ясно... Все було ясно, аж доки Богдана вдарила залізна штаба на заводі.

Було кілька днів, коли не було нічого на світі, тільки страх і лікарня... А потім одного ранку вона прийшла до лікарні і увійшла в його кімнату... і його там не було. Якийсь інший чоловік, блідий і старий, з перев'язаною головою, лежав на його ліжкові... Тоді вона зрозуміла, що смерть — це коли людина стає ніщо, коли її нема, коли вона зникає навіки. Богдана не було, і не буде. Ніколи вже не буде...

Вона закричала і впала непритомна... То були найкращі години, коли вона нічого не пам'ятала, але лікарі і сестри старанно привели її до пам'яті...

— Але ж прийди до пам'яті — чує вона слова Василя — Марійко, ти навіть не слухаєш мене. Ти знову думаєш бозна про що!..

Вона слухняно дивиться на нього і чує, що він говорить далі: — І ти, і я, ми завжди шануватимем його пам'ять... Але ж не можна...

Вона перестає слухати... Так, вони вдвох з Василем шанували Богданову пам'ять, ось уже кілька місяців... Власне, тільки після смерти Богдана вона як слід запримітила, що існує ж іще й Василь... Тобто, Василь існував і раніш, але як щось, пов'язане з Богданом, що само по собі

не мало ні ціни, ні значення. Часом він приїздив автом і забирав їх з Богданом кудись на пікнік чи пляж. Часом вона з чемности танцювала з ним і усміхалась на його жарти. Але сам собою він для неї не існував, він був додатком, він був рефлексом Богдана. Чи принаймні вона так досі сприймала його...

А тоді Богдана не стало, і вони почали шанувати його пам'ять... Напочатку, Василь був приголомшений Богдановою смертю не менш, ніж вона. Він весь зів'яв, замовк, і міг просидіти в неї вечір, майже не промовивши й слова... За це мовчання вона була вдячна йому і вперше відчула до нього приязнь.

Потім він почав говорити. Спочатку про Богдана. Потім — про себе і про нього, потім — тільки про себе. Вона пам'ятає, як це почалось. Богданове фото стояло на столику біля її ліжка, і вранішні промені сонця падали на нього... За кілька тижнів вона помітила, що один кутик фота поблід... наче муарові візерунки пішли від нього, і Богданове обличчя виглядало не так, як раніш...

Її охопила паніка... Здавалось, вся людська скороминучість скупчилась в цьому кутику фота і сміялася з неї, з її суму, з її вірности... сміялась беззубим ротом черепа — такого простого і гидкого у своїй неминучій, обов'язковій присутності.

Коли прийшов Василь, Марійка показала йому фото, питаючи, чи нема способу врятувати фото, підтушувати, прикрасити.

І тут сталась та зміна з Василем. Вона бачить і тепер те Василеве обличчя, вона завжди бачить його таким, а не іншим, і може тому, що бачить його таким, — не може вона відповісти на його кохання, не може зректися Богдана...

— Я не прошу, щоб ти його забула — ніби у відповідь їй каже Василь. — Я сам буду завжди пам'ятати його. Він був мій друг, найкращий друг!...

Марійка дивиться на землю, на малого хробачка, що звивається коло її ноги, на рівно підстрижену травичку. Вона не наважується підвести очі на Василя...

Бо вона знає, який вираз обличчя вона побачить у нього... Той вираз, що вперше з'явився у Василя, коли він побачив, як блякне і зникає з фотознімки Богданове обличчя. Марійка думала, що побачить той самий жах перед скороминучістю пам'яті про людину, який відчувала сама. А побачила на обличчі Василя переможну усмішку, що несвідомо, а тому — ще страшніше — викривила його стулені перед тим у журбі уста. Усмішка говорила ясно, голосніше, ніж коли б Василь прокричав свої думки на всю кімнату, точніше, ніж коли Марійка побачила когось іншого на Богдановому ліжку в лікарні, — усмішка кричала:

— Його нема, а я живу! Він міг бути сто разів кращий за мене і вдесятеро розумніший, але він помер, а я живу! І це найголовніше! Він помер, його нема, він зник! І так і треба! Нехай

зникає! Нехай звільняє місце для мене! Бо він помер, а я — ще ні! Я живу! Живу!

Оце тоді Василь вперше глянув на Марійку, як на жінку, яку хотів би взяти за дружину. Оце від тоді в їх відносини вплелися якісь недомовки, щось нове, стороннє, що випихало Богдана і розмови про нього, і згадки про те, який він був... Оце від тоді Василь почав доводити їй, що він такий самий, як і Богдан, а, може, ще й кращий... почав доводити це собі самому, підтягати себе кудись вище, на місце, звільнене Богдановою смертю. Так тяглося до сьогодні, до цього вечора, коли він поставив перед нею питання, якого вона так боялась:

— Я живий, а він мертвий! Невже через нього ти відмовиш мені? Невже через нього мусимо ми калічити наше життя?

Марійка глянула на Василя. Він так само відкинув назад голову, як колись Богдан, і рука його була витягнута тим самим жестом, який вона так часто бачила в Богдана...

«Він хоче бути Богданом!» — миготнула в неї думка, яка зараз же розсілась в її голові, пануючи над усім іншим. — «Він не хоче лишитись Василем. Він хоче стати Богданом!.. І вона була для нього не людиною, не Марійкою, а лиш ще одним шаблем, який він мусів подолати, щоб наблизитися до свого колишнього ідеалу, щоб стати подібним до Богдана...»

— Ти не муситимеш робити — чує вона голос Василя. — Я працюватиму сам і нам виста-

чить... Я вже тепер заробляю майже стільки, скільки...

Він несподівано урвав свою мову, але Марійка знала, що він хотів сказати: «Майже стільки, як Богдан»... Вона зрозуміла, що коли вона тепер погодиться, то все життя муситиме підпихати Василя на Богданову височінь, підтримувати його віру, що він не гірший від Богдана, що він навіть кращий, бо Богдан помер, а він живе.

— Живи! — закричала вона раптом. — Живи! Але дай йому спокій у могилі і будь сам собою! Забудь його і забудь мене!.. Ні, я ніколи не стану твоєю жінкою! Ніколи, ніколи... Бо ти кричиш, що ти живий, а ти мертвіший за нього, бо ти ніколи не був живим! Ти був тільки тінню, відбитком, наподобою... так, так, не говори... Я бачу, я знаю!.. Ти й мене не любиш, бо не знаєш, як то люблять! Тобі тепер нема з кого змавпувати, як справжні люди люблять. Ти й Богдана не любив. Ти ходив за ним, бо він давав тобі тепло і світло і ти міг думати, що ти живеш, що ти є справжньою людиною!.. А тепер тобі для цього треба мене!

— Що ти говориш?! — скривилось над нею у страшній люті обличчя Василя. — Що ти говориш, божевільна?! Замовчи! Дивись, на нас уже люди озираються! Замовчи!

Він дивився на неї злісно і ненависно, і Марійка, як велику полегшу, зрозуміла, що між ними від тепер уже все покінчено. Що він ніколи

не простить їй цих слів, цього розкриття! Що відтепер він не тільки не любить її, а ненавидить.

Обличчя було дивне, незнайоме, можливо, — це вперше вона бачила справжнє Василеве обличчя, не прикрите потребою наподоблювати Богдана. І вона зрозуміла, що ненависть на цьому обличчі була першим справжнім почуттям Василя, була тим визволенням від Богдана, якого він так давно прагнув, якого шукав у ній. Ось чого він хотів — визволитись від Богдана! Стати самим собою, позбутися Богдана, забути про нього навіки...

Марійка полегшено зітхнула:

— Не хвилюйся і не злостися — сказала вона тихо. — Хіба ти не бачиш — ти тепер вільний! Ти вільний від Богдана, а я вільна від тебе! Бо я тобі тепер непотрібна... Це кінець — і ми обоє вільні... О, Господи, мені здається, що я вирвалась із якихось пут!..

— Нізвідки ти не вирвалась. Я не пушу тебе... Ти моя... — ще намагався щось лепетати Василь, але Марійка не слухала. Вона знала, що відтепер йому не треба її кохання, тільки причини і змоги ненавидіти її...

ЛИСОГІРСЬКА ВІДЬМА

Дотримуючись українських традицій, Лисогорська відьма в ніч під Різдво сіла на коцюбу і стрілою метнулася вгору. Понюхала кирпатим носиком навкруги, та ніде не чути було українського духу. Тільки відкілясь із Заходу доносило комбінованим запахом голубців, узвару, смаженої свинини і щось ледь-ледь натякало на самогон.

— На Захід — сказала відьма коцюбі, і та слухняно повернула туди.

Вже під Шепетівкою стрельнув по ній вартовий з землі, а коло Перемишля погнався за нею літак, і відьмі довелось загнатися аж під саму стратосферу.

— Це вже ракетою якась контра придумала тікати — сказав пілот в літаку, заздрісно дивлячись услід відьмі. — Катає аж через стратосферу!

— Тягне їх туди — зневажливо буркнув другий, тамуючи зітхання і жадібним поглядом впиваючись у Захід.

Над Альпами відьма знизилася і знову принюхалася. Не було жадного сумніву: дух був чисто український! Пахло і борщиком, і варени-

ками з картоплею, притрушеними цибулькою, і пірижечками, і грибками, і всякими пісними стравами, якими побожний християнин набиває собі мамону задля Христового Народження. Навіть оселедцями одгонило. І навколо всього, як ледве вловимий, але виразний аромат, вився дух самогону.

Відьма різко повернула до землі, стала на ноги і захмурилась, осліплена світлом кишенькової лихтарки.

— Пас! — прозвучала коротка команда, і відьма побачила в світлі місяця високі постаті американських вояків в широких шоломах на головах. — Пас! Швидко!

— Нема пасу — сказала відьма обурено. — Я — відьма. Ми вже від віків штатенльози.

— То нас не обходить. Скрінінг проходили?

— Скрінінгу ще ні, а чистку вже проходила. Всю нечисту силу перечистили і по категоріях розбили. Мене, як націоналістичний елемент, із спілки НЕЧИСТАСИЛАТРУД викинули... А без профспілки як проживеш? Партійним відьмам допомогу від УНРРА видали, а мені — дзуськи! То я й подалася на Захід. Саме ж Різдво, хочеться між своїми побути — розказувала відьма. Але ЕМПІ, як належить, в європейських справах нічого не розуміло.

— Підозріла особа — сказав один з них. Краще забрати до арешту.

Почувши таке, відьма повернула коцюбу і знялася вгору, зигзагами викручуючись поміж

куль, що летіли знизу. Коцюба сама повернула до високих казарень, звідки доносилися колядкові напиви.

— Колядують — зворушено прошепотіла відьма. — Вже років з двадцять не чула колядок. Хоч душею перепочину.

І вона спустилася перед таборовою брамою.

— Перепустка! — спитав суворо поліцист, що сердито перестрибував з ноги на ногу.

— Нема перепустки — відказала відьма. — Я відьма з України. З Лисої гори. Мені скрізь тут вільний вхід має бути.

— То мене не обходить — огризнувся поліцай. — ДіПі-картку маєте?

— Та де! — зітхнула відьма. — З профспілки вичистили, а до ДіПі не прийняли. От і тиняюся світами...

— Що тут таке? — почувся владний голос.

— Відьма, пане коменданте. Проситься до табору. З ДіПі викинули...

— Не пускати — була рішуча відповідь. — Вже і без того жіноче об'єднання розпаношилось, всюди їх повно. А ще пусти до них справжню відьму...

Та відьма не стала слухати далі. Обвела коцюбою магічне коло і зробилася невидима.

— Що за біда? Була тут відьма, чи ні? — розгублено питав комендант.

— Та ніби була, пане коменданте — нерішуче відповів поліцист, роздивляючись на всі боки.

— Ніби була — перекривив його комендант.
— Теж мені поліція. Що сьогодні пив?

— А звідки? — з боєм і докором вирвалось із наболілих грудей поліцая. — Стою на варті, ніхто й келішка не догадався винести... А, перепрошую пана коменданта, чи ви сьогодні пили?

— Ет, що там я пив? — одмахнувся комендант, швиденько виходячи. — От, якусь там самогонку хтось підніс... Та я скажу, щоб і тобі винесли! — ласкаво хитнув він головою і попростував далі не зовсім упевненим кроком.

Відьма тимчасом підлетіла до освітленого вікна і зазирнула в залю. Кілька пань прибирало стіл на Спільну кутю.

— У нас кутя стоїть на покуті — говорила одна з них, що стояла, підпершияся в боки і з викликом дивлячись на друга.

— Перепрошую пані професорову, але у нас кутя стоїть на покуті — говорила друга, поправляючи майстерно укладені льокони.

— Я не пані й не професорова — рубала друга, — а кутя у нас завжди стоїть на покуті.

— А я була пані і лишилася пані — швиденько сікла друга. — Але в нас кутя таки стоїть на покуті.

— Чи вони подуріли, чи що? — подумала відьма. — Одне й те саме кажуть, а от-от поб'ються.

Вона придивилася пильніше.

Маленький червоний чортик стрибав на плечі однієї, шепотів їй щось на вухо, від чого на

щоках їй спалахували рум'янці образи. Потім чортик перестрибнув на плече другій, яка від його шепоту починала говорити ще швидше і запальніше.

— І тут вони є, — зітхнула відьма. — Ніде від них не дінешся.

Вона відсунулась від вікна і пішла в той бік, де чулися голоси і спів.

— Но-ва ра-дість ста-ла, — чулося з двох гуртків колядників, що стояли один навпроти одного посеред широкого двору.

— Яка не-бу-ва-ла, — відповідали їм з другого, що потроху натискав на передніх. — Ану натисни, нехай поступляться. Чого ми маємо православним з дороги уступати...

— Над вер-те-пом — співав перший гурт, і собі насідаючи на передніх. — Ану, нехай постороняться! Дайте християнам поколядувати.

— Які ви там християни. Ви — азіяти, — чулося з першого гурту.

— То ми — азіяти? А ви — польські підлизні. — Гукали з другого, що ставав уже в бойову позицію.

Відьма приглянулася. Той самий червоний чортик непомітно перестрибував від одного гурту до другого й підштовхував до бійки. Недовго думаючи, відьма простягла руку і схопила його за хвоста. Чорт від несподіванки заверещав так, що колядники з переляку розбіглися.

— Пусти мене — грозився чортик відьмі, пручаючись у неї в руках. — Пусти, бо заберу тебе на родину!

— Байка! — відповіла відьма спокійно. — Тепер я тебе не боюся. Раніш ти прибіжиш у ДіПі проситися, аніж мене туди повезуть. Чого сюди приліз, до моїх людей? Сидів би вдома — мало там тобі здобичі? Хватить до вибору й перебору. А тут лізь мені в кишеню та сиди тихо.

Вона обмотала чортові пичку його ж таки хвостом, скрутила його в маленьку грудку і запхала собі до кишені. Потім розглянулась навколо.

Пані в залі завзято і дружньо розставляли тарілки, колядки звучали одним величним і струнким хором, комендант схилявся перед панями і дякував їм за труди.

Все було, як має бути на Різдво. Але відьма почувала, що їй чогось бракує. Раптом стрепенулась і радісно засміялась. З-за рогу казарні вийшло двоє чоловіків, ідучи плутано і нерівно, то раптом схиляючись направо, то забігаючи далеко вліво. Але не падали, бо міцно обняли один одного за шию, і так ішли двором, немов перепливали бурхливий океан.

— Скли... склизько сьогодні — белькотів один. — Щось так ду... дуже склизько.

— Зима, прошу кума дорогого — розважно відповідав другий. — Зимою все, прошу кума, склизько.

— Оце вже наші! — здригнулося серце відьми повною, незасмученою, радістю, і вона підійшла до них.

— Доброго здоров'я, кумове, — привіталась. — Привіт з України. Там люди журяться, а ви, як бачу, справляєте свято, як звичай велить.

— А ви ж х-х-хто? — спитав перший спиняючись і придивляючись до відьми.

— Відьма, кумасику, відьма.

— Та ну? — зрадів кум. — Справжня відьма?

— Справжня. З Києва. З Лисої Гори.

— Моя ж ти голубочко! — розчулено прошепотів перший, лишаючи шию кума і чіпляючись на шию відьми. — А я думаю, чого мені не вистачає? А то — відьми! Тепер уже празник, так празник. — І, звертаючись до кума, гордо пояснив: «Наша відьма, київська, з Лисої Гори. Найкращі відьми на всю Україну то саме у нас.

— Ой, прошу кума дорогого, — похитав головою другий. — Прошу кума, у нас на Яворині теж дуже файні відьми водилися. Ой, такі файні. Не согірше від київських. Бігме, що не согірше.

— Е, згадав там якусь Яворину. Це ж з Києва! Столична відьма! Куди ж ти рівняєш?

— Усі добрі — згідливо обізвався кум. — І столичні добрі, ну і наші не поступляться. У іншої, було, хвостище на пів-кілометра тягнеться.

— А ви, пробачте, як? — звернувся перший кум до відьми. — Чи ви ще з хвостиком, чи й у вас уже хвостики скасували?

— Скасували. Которі молодші, то вже всі повідтинали. Ну а я ще за прадідівським звичаєм тримаю. — І раптом з-під спідниці висунувся довгий хвіст і почав жваво розмітати сніг навколо.

— Фо-фости-ик! — радісно і з захватом прошепотів перший кум і сльози зворушення перебивали йому мову. — Як у моєї куми-покійниці з Димеру... Куме, — урочисто випростався він. — Задля такої нагоди треба випити!

— Треба — не менш переконано погодився кум і, обнявши відьму обоє за шию, балансуючи вільними руками і заплітаючи ногами, вони повільно рушили до сусіднього бльоку.

Різдвяна ніч у Баварії набувала українського колориту.

ЯК Я ВИВЧАЛА АНГЛІЙСЬКУ МОВУ

Англійська мова — дуже багата і розвинена! В ній трохи чи не сто тисяч слів — і кожне з них треба вимовляти по-інакшому! Англійський письменник Бернард Шоу написав цією мовою двадцять вісім томів своїх творів, а тоді в розпачі помер і лишив гроші, щоб її переробили! Але я була бідна ДіПі і хотіла їхати до Америки, де люди, на жаль, говорять англійською мовою! Чому вони викинули в Бостоні чай у море, а залишили мову, — незрозуміло. Це тільки показує, що нема сенсу робити революції...

В усякому разі, я взялася вивчати цю мову. Я не шкодувала ні сил, ні свого язика. Я викручувала його, вивертала, заганяла на піднебіння, вивертала назад у горло, і безсоромно показувала його стрічним!

Одне **ті ейч** може загнати здорову людину в могилу. А тут і всі інші літери глузливо сміялись з мене, коли я намагалась вгадати, як кожна вимовляється в незнайомому слові.

Я старалась запам'ятати, що «у» вимовляється, як «а», а інколи й як «о», зате «а» здебільшого вимовляється як «ей», і що «о» вимовляється, як кому захочеться. Я намагалась забути

українську звичку відкривати рота широко й повно, а натомість розтягала його вузькою смужкою від вуха до вуха, — і знайомі, побачивши мене, почали переходити на другий бік вулиці.

Але я не зважала на те і вчилась далі!

Я дивилась на «і» і пробувала пам'ятати, що це — «ай», а глядачі на «е» я не могла перекопати себе, що воно раптом зробилось «і». Я вчилась, що з «сезону» треба зробити «сізн», а з «резону» — «різн», і що «наука» перетворилась на «саенс».

Знайомі сумно хитали головами, коли слухали про мої муки, але я не здавалась.

Коли вчителька пояснила мені, що «в» не є «ве», а «даблью», і що коли після даблью стоїть ейч, то ейч вимовляється першим і не як ейч, а як легке придихання, і що з даблью після цього робиться «у», мені на тиждень відібрало мову, і друзі вже хотіли повести мене до психіатра. Але я знала, що з психіатра має вийти «сайха-атріст» — тому замкнулась у себе в хаті і не вийшла на прохання друзів.

М'язи на обличчі мені розпухли, одна щока випнула, язик витягнувся і заповнив увесь рот. Я шукала протягів і ходила босими ногами по камінній підлозі, бо тільки маючи нежить могла я вірно вимовити закінчення «інг».

Англійська синтакса впала на мою бідну голову, як добра люшня, і я почала говорити: «Я

була передположена раніш на годину прийти тут», — що остаточно занепокоїло моїх знайомих.

З такими мовними набутками я приїхала до Америки.

І тут мене чекав найстрашніший удар: мене ніхто не розумів і я не розуміла нікого!

Пригнічена, прибита, пригноблена і знищена, я ходила вулицями Нью-Йорку, дослухуючись, чи не почую десь тої англійської мови, яку я вивчила в таборі. Її не було.

На всьому просторі Сполучених Штатів кожний має свою власну англійську мову. Єдиний спосіб порозумітись двом американцям, — це почати «спелувати». Коли ви просите води, а кельнерка вас не розуміє, на це є дуже простий спосіб: ви говорите їй:

— ДАБЛЮ - О - ТІ - І - Ар — все стає ясно! Треба тільки, щоб ви знали, як це слово спелується, і щоб ваш співбесідник знав це також.

А ви всі знаєте, що ніхто не може сказати, як те чи інше слово пишеться англійською мовою. Завжди всунеться якесь «джі», або «ейч», або оте маленьке, але таке прикре «і» на кінці — і зіпсує усю справу.

І так роки йдуть, я вже маю горожанство, їздила до Європи, зробила ритуальну подорож до Фльоріди, і сплачую моргедж за хату. Але англійську мову я все ще вчу, і вчу, і вчу, — і тільки молю Бога, щоб на тому світі мене не послали до англійського янгола, який питає мене:

— Гав ду ю спелл йор нейм?

Бо вже тоді мене напевно до раю не пустять, хоч як я намучилась тут на землі, вивчаючи англійську мову!

МІЙ ДРУГ ЗІНОЧКА

Мій друг Зіночка — людина реалістична і близька до землі. Непереможний оптимізм був її основною прикметою, аж доки фатальне число двісті двадцять не затемнило її життя.

— Двісті двадцять тиснення крові!

— Двісті двадцять фунтів ваги!

Спочатку, коли це похмуре, майже апокаліпсичне число кинуло зловісну тінь на її життя, Зіночка вирішила готуватись до смерти. Найперше, вона стрімголов полетіла до Нью-Йорку й накупила полотна, канви й ниток. На обурене чоловікове питання, чому їй приспішило витратити гроші на ці речі, Зіночка резонно відповіла:

— Як уже я мушу померти, так нема ради — мушу! Але мушу ж я залишити дочкам щось гарне й тривале на спомин про себе. Кращого за українську вишивку я не знаю, а тому й буду вишивати дочкам по рушничку, по подушці і по лончен-сету.

Переможений її логікою чоловік замовк, а Зіночка спішно почала вишивати, щоб забезпечити собі безсмертя принаймні на двадцять років. Одночасно вона пішла до лікаря шукати поради, і тут уперше в житті зустрілась з пробле-

мою, якої не могла вирішити: лікар заборонив їй їсти! Він заборонив їй усе, чим тішиться українська душа і розростається українське тіло: хліб, картоплю, пиріжки, вареники, навіть доброго борщу не їсти, пити поменше, і не брати в уста абсолютно нічого солодкого.

Прийшла вона до мене від лікаря майже непритомна, з широко відкритими, але невидючими очима.

— Дусінько! Чи ви можете уявити собі щось подібне?!

Справді, я не могла уявити собі Зіночку без їжі. Не тому, щоб вона була ненажера, яка гатить у себе все, що трапиться під руками. Ні, для Зіночки їжа була водночас і соціальною функцією, призначеною від Бога на радість людям, і національною традицією. Вона любила наварити, напекти, а потім сісти з друзями до столу і з однаковим смаком ковтати, як добрі вареники, так і добрі розмови чи навіть й промови.

Добре спечений пиріг викликав у її душі такі самі почуття легкості й радості, як в інших добрий фільм чи книжка.

Не можна сказати, щоб Зіночка замикалась у кухні. Вона любить і добрий фільм, і музику, але кожного разу, як уся родина виїздить із своєї провінції до Нью-Йорку подивитись нові фільми чи побути в Карнегі-Голл, у їх автомобілі красується на сидінні загорнута у старий свeтер каструлька з теплими голубцями, компот, зроблена вдома лімоняда або просто теплий чай

у термосі, з цукром і цитриною, і теплими пампушками до нього. Авто стоїть непомітно, подібне на інші авта, але як тільки Зіночка ввіймає когось із своїх друзів, і приведе до авта, воно невідомою силою перетворюється в українську хату, де кожний відчуває себе добре і легко, і де хазяйка не дає нікому зітхнути, аж доки гості не з'їдять усе, що стоїть на столі, чи, в даному випадку — на сидінні авта.

Навіть до української політики Зіночка має кулінарний підхід. Вона твердо переконана, що коли б усі партії зібрати разом, посадити за великий стіл і поставити перед кожним миску сметани та добре спечених пиріжків із сиром — то не було б жодного труду із консолідацією наших соборних зусиль.

— Котінко! — патетично переконувала вона мене. — Ну, яка різниця: галичани чи наддніпрянці?! Нехай вони кажуть «пироги», але ж варять наші справжні вареники! Правда, вони псують сир, додаючи до нього картоплі, але як це їм так подобається, то чи варто сваритись за картоплю?! Більша половина моїх друзів-галичани, і я бачила від них багато добра і помочі!

Добро і поміч, це для Зіночки синоніми дружби. Не зважаючи на свої 220 фунтів, вона рухається легко і швидко. І завжди в напрямі добра і помочі. Або принаймні в напрямку загального щедрого частування, душевного задоволення від повноти шлунка, поблажливості, що так легко виникає у ситої людини.

І от тепер доктор, її близький друг, з незрозумілою для неї жорстокістю і твердістю заявив їй:

— Хочете жити — покиньте їсти! Мусите скинути тридцять фунтів. І то яко мога швидше!

— Ну, серденько, я вже готова не їсти, раз ви так наказуєте — заявила вона йому. — Раз так кажете, нехай так і буде! Але ж не могу я не варити і не пекти! Ну, нехай я не буду їсти, але ж мушу я бодай спробувати! А раптом борщ буде пересолений, чи курка вийде тверда?! Мушу ж я знати...

— Ну, як ви там виделком курку потикаєте, то від цього тиснення не підніметься — погоджувався доктор.

Але Зіночка хотіла більшого.

— Але ж я мушу потім і скуштувати... Може бабка, Боже борони, перепечена, або капусти в борщі забагато?.. Ні, вже як собі хочете, а я мушу покуштувати! Мушу! Для чого ж я й до Америки їхала, коли тут всього повно, а ви мене на дурні грейпфрути посадити хочете?!

У Зіноччиній душі, боротьба між досягненнями новітньої науки і традиційною гостинністю вилилась у діловий компроміс. У п'ятницю з вечора Зіночка починає роздмухувати кадило приготувань на суботу і неділю. Вона тре жовтки, меле м'ясо, січе капусту, смажить картоплю, словом відтворює на чужій землі усі досягнення національної, рідної кулінарії. У суботу й неділю, вся родина, на чолі з Зіночкою, щасливо

уминає все наготовлене, з допомогою щирих друзів і сусідів. У понеділок Зіночка йде до праці напів-хвора. Ввечорі їй нічого не цікавить, і чоловік з доньками намагаються поменше турбувати її. У вівторок, середу й четвер Зіночка задовольняється трьома склянками соку на день, а з п'ятниці починається вакханалія відродження національної традиції.

Отака боротьба відбувається в душі мого друга Зіночки, і навіть доктор не може передбачити, яка з двох сил переможе!

ГОРОД

В родині Андрія Василевича Петренка в основному панувала згода і спокій. Звичайно, коли дружина його, Марія Іванівна, вже дуже починала наполягати, що їй конче треба футрової мантильки, виникало певне напруження, але після кількох наступів, бачучи твердий спротив Андрія Василевича, Марія Іванівна, чи Мурочка, як він її називав, здавалась і на якийсь час залишала свою мрію.

Аж коли виникла справа з городом, — напруження зростало, не зменшуючись, і Мурочка не виявляла найменшого наміру залишити справу.

— У всіх є свої помідори й огірки — докоряла вона чоловікові. — Тільки ми, як дурні, траву косимо й косимо. Кому воно потрібно. У нас же корови нема!

— Для краси потрібно — он-що! вів своє Андрій Василевич. — Для краси. Подивись навколо: у всіх сусідів лавни зеленіють — і ніхто там нічого не садить.

— Бо дурні — не здавалась Мурочка. — Навіщо мені їхні лавни, як я хочу укрупу?! Мушу тепер до Приндички бігати укріп позичати — і тобі не соромно?

Андрій Іванович хотів був порадити посипати борщ замість укропу селеркою, але своєчасно схаменувся і не вимовив уголос цієї зрадливої, анти-національної думки, яка могла навіть відігнати від нього його кохану жінку.

Найгірше бувало суботами, — бо тоді не було праці, після якої треба було спочити, і не було, як у неділю, церкви, куди треба було спішити. У суботу Мурочка починала прибирання хати, — а в такий час чоловік стає абсолютно завадливою істотою, яку весь час треба переганяти з місця на місце.

Але хоч сьогодні і була субота, але в хаті було тихо. Андрій Іванович обережно зазирнув одним оком у вітальню. Марія Іванівна читала. Це часто траплялось з нею підчас прибирання. У звичайні дні все якось не було часу, а в суботу, взявши книжку в руки, щоб обмести порох, вона часом розкривала її і так і застигала на добру годину, читаючи.

Так і тепер. Мурочка спочатку читала, спершись на високу ручку пилесмока, потім одсунула його і сіла в крісло, навіть не обмівши з нього порохів. Андрій Іванович, намагаючись не дуже шелестіти, розгорнув газету і закурив люльку. Субота заповідалась надиво спокійна.

Та через які пів-години почулись тверді кроки — і перед ним стояла Мурочка, невблаганна, рішуча і тверда. Андрій Василевич тільки глянув на неї, так одразу зрозумів, що сьогодні

йому помилування не буде. В руках у Мурочки була книжка.

— Що це ти читала? — спитав Андрій Василевич, щоб якось одвернути розмову в другий бік — але тільки наблизив час останнього свого суду!

— Шевченка читаю — сказала Мурочка. — Щоденник читаю, який він почав писати, коли майже умирав від чекання обіцяної волі. І де він її чекав? — Мурочка зробила драматичну павзу і продовжувала. — На городі чекав! Тільки там був йому спокій і лад і тільки там міг він бути сам собою. На городі.

— Та ж він був у салдатах — кволо бренило заперечення Андрія Василевича.

— Був у салдатах. Там їх була ціла рота, а може й більше — а тільки Тарас Григорович, тільки українець, взявся копати там город — і виплекав його! Ось бачиш, тут Тарас Григорович згадує про якихось там Зигмунтовських, до яких часом заходить по газети, і пише: «Я частенько приношу їм з городу укріп, петрушку й усяку таку городину, п'ю чай, прочитую фейлетони...» Бачиш! А я мушу до Приндички по укріп бігати! Ось бери лопату та йди копай!

— Та ж там пустеля була — пробував урезонити її чоловік. — Яка петрушка?..

— А от же ж Шевченко виростив! У безводній пустелі! Мабуть що-дня мусів відрами воду носити поливати... А у нас тут помпа на десять

футів — і то ти лінуєшся навіть копнути землю пару разів!..

— Не лінуюся, але ради краси, — пробував відстояти свій пункт Андрій Василевич, — але Мурочка його не слухала.

— Якись Зигмунтовські, мабуть поляки, а й ті укропові раділи... А я крім тієї селери ніякого припаху у страву не маю... Імо все без припаху, як якись, прости Господи, барбоси.

— Та чому ж барбоси? — все ще пробував одбиватись чоловік. — Мені тільки лавна шкода... Щоб лавна не псувати!

— Лавна псувати! — перекривила його Мурочка. — Бачиш, ти й українського слова не маєш на ту біду... А Тарас Григорович скільки за ту Україну витерпів, але не зрадив! О, ні! Він тільки про Україну й думав. Он як він пише в щоденнику: «Московське село, це, як висловився Гоголь, навалені купи сірих колод з чорними дірками замість вікон... На Україні зовсім не те. Там село і навіть місто сховали свої білі привітні хатки в тіні черешневих і вишневих садків... О мій бідний, мій прекрасний, мій любий рідний краю! Чи скоро я зітхну твоїм цілющим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія».

Останні слова Мурочка ледве вимовила від зворушення і докірливо глянула на чоловіка повними сліз очима:

— Бачиш! Як він писав! Як він відчував! А ти вже й Україну забув! Якби я тільки знала,

якби я тільки думала, що ти такий, так краще б я на Україні під софетами пропадала... принаймні між своїми!..

Андрій Василевич одкрив рота, щоб щось заперечити — і не знайшов слів. Власне, він уже не знав, проти чого має відбиватись, в чому його провина, і як дійшло до того, що він став майже національним зрадником. А Мурочка плакала, і Андрій Василевич зрозумів, що слів і не треба.

— Та як тобі вже так притьомом схотілось того городу, так я тобі його за годину скопаю, — сказав він і пішов шукати лопати.

Зрештою, як уже Тарас Григорович копав!..

З М І С Т

	стор.
1. Дві краси (триптих)	3
2. Іменем революції	25
3. Парис і Олена	39
4. Монолог	60
5. Зурочений	69
6. І снились лемкові гори... ..	75
7. Звільнення	83
8. Лисогірська відьма	90
9. Як я вивчала англійську мову	99
10. Мій друг Зіночка	103
11. Город	108

До ШАНОВНИХ
Шановних Приятелів
"Ми і Світ".

JUL 9 1965
СК # 333

Дякуючи Вашій підтримці і прихильному відгукові громадськості на перший випуск нашої дешеві Бібліотеки, ми можемо оце випустити другу книжечку — нвелі П. Коваленко "Дві краси".

Вона, як і попередні "Записки слідчого", коштує **тільки одного доляра**, враз із пересилкою. Будьте ласкаві, вложіть заплату в долучену коверту й вишліть нам ще сьогодні. Це дасть нам змогу підготувати наступне видання.

Звичайно, якщо ця книжечка Вас фінансово обтяжує, перешліть нам її назад (перечитавши). Коли ж подобається, поручіть чи замовте її своїм приятелям.

З глибокою пошаною до Вас,

ВИДАВНИЦТВО "МИ І СВІТ".

БІБЛІОТЕКА
МІСВІТ

Обкладинка — Я. Гніздовського

БІБЛІОТЕКА
МІСВІТ